hoşgörü üzerine

Michael Walzer

İngilizceden çeviren Abdullah Yılmaz

AYRINTI

MICHAEL WALZER

Princeton Üniversitesi'nde Institute of Advanced Stuyd'de Sosyal Bilimler profesörü olarak çalışmaktadır. *Dissent* dergisinin editörlerinden biridir ve *The New Republic* dergisinde sürekli yazıları yayımlanmaktadır.

Michael Walzer, *Interpreting and Social Criticism, Just and Unjust Wars, The Company of Critics* ve *Spheres of Justice* dahil olmak üzere bir düzineden fazla kitabın yazarı ve editörüdür.

Ayrıntı: 219
İnceleme dizisi: 119

Hoşgörü Üzerine
Michael Walzer

İngilizceden çeviren
Abdullah Yılmaz

Yayıma hazırlayan
Can Kurultay

Kitabın özgün adı
On Toleration

Yale University Press/1997
basımından çevrilmiştir.

© Kesim Ajans

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak illüstrasyonu
Sevinç Altan

Kapak düzeni
Arslan Kahraman

Düzelti
Sait Kızılsultan

Basıma hazırlık
Renk Yapımevi Tel: (0 212) 516 94 15

Baskı ve cilt
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti. Tel: (0 212) 212 03 39-40

Birinci basım *1998*

ISBN 975-539-217-3

AYRINTI YAYINLARI
Piyer Loti Cad. 17/2 34400 Çemberlitaş-İstanbul Tel: (0 212) 518 76 19 Faks: (0 212) 516 45 77

Michael Walzer

Hoşgörü Üzerine

İçindekiler

— ÖNSÖZ 9
— GİRİŞ: HOŞGÖRÜ ÜZERİNE NELER YAZILABİLİR 15

I. KİŞİSEL TUTUMLAR ve SİYASİ DÜZENLEMELER 23

II. BEŞ HOŞGÖRÜ REJİMİ 29
A. Çokuluslu İmparatorluklar 29
B. Uluslararası Toplum 35
C. Toplumlararası Birlikler 37
D. Ulus Devletler 40
E. Göçmen Toplumlar 46
F. Özet 51

III. KARMAŞIK ÖRNEKLER 53
A. Fransa 54
B. İsrail 57
C. Kanada 60
D. Avrupa Topluluğu 64

IV. PRATİK MESELELER 68
A. Güç 68
B. Sınıf 72
C. Toplumsal Cinsiyet 76
D. Din 83
E. Eğitim 88
F. Sivil Din 92
G. Hoşgörüsüze Hoşgörü 96

V. MODERN VE POSTMODERN HOŞGÖRÜ 100
A. Modern Projeler 100
B. Postmodernlik? 104

VI. SON SÖZ: AMERİKAN ÇOKKÜLTÜRCÜLÜĞÜ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER 110

— DİZİN 130

Gelecek kuşak
SARAH ve JOHN
REBECCA ve KEITH
ve gelecek
JOSEPH
ve
KATYA
için

TEŞEKKÜRLER

Bu kitabın karmaşık bir tarihi vardır. Hikâyesi, "beş hoşgörü rejimi"ni özetleyen bir konuşma ile başladı. İlk konuşma Unione Italiana del Lavoro'nun desteğiyle Palermo'da yapıldı. Ardından Floransa'da ve onun ardından Robert McKim ve Jeff McMahan'ın Illinois Üniversitesi'nde düzenlediği, milliyetçilik üzerine bir konferansta tekrarlandı. Ders vererek arkadaşlar ve meslektaşlardan faydalı yorumlarla sert eleştiriler alarak İtalya, Kanada, İngiltere, Almanya, Avusturya, Hollanda ve ABD'de bir süre dolaştım. Bu süre zarfında hoşgörü sorunları hakkında düşünmeme yardımcı olan birçok insanın isimlerini burada tek tek sayamasam da hepsine şükran borçluyum. Birkaç tanesine son bir notla özel olarak teşekkür etmek istiyorum.

Bu konuşmayı hakkında yapılan yorumlarını ele alarak genişletmeye başladım ve *Dissent*'e (bahar 1994) "Multiculturalism and Individualism" başlığı altında, ABD'de hoşgörünün nasıl "işlediği"ne ilişkin paralel bir makale yazdım. Princeton'daki Institute for Advanced Study'de meslektaşlarım ve konuklarla yaptığım tartışmalar hem konuşmamı hem de makalemi gözden geçirmeme neden oldu. Castle Dersleri komitesi bana parçaları bir araya toplamam ve onları Yale'deki canlı ve ilgili bir dinleyici topluluğu önünde sınamam için eşi bulunmaz bir fırsat verdi. Ian Shapiro, New Haven'a gidişimi ayarladı ve bu kitabı bir kitap *olarak* düşünme kararını vermeme yardımcı oldu. Yale University Press Editörleri son bir dizi yorum ve eleştiri getirdiler; üç editör, Jane Mansbridge, Susan Okin ve Bernard Yack ortak çaba gösterdiler ve bana kendilerine burada teşekkür etme fırsatı vermiş oldular. Önerilerinin birçoğunu kabul ettim; önerilerini dikkate alsaydım bu kitap kuşkusuz daha iyi (ancak daha uzun) olacaktı.

Bu kitap kısmen 1996 yılında Yale Üniversitesi'nde Yale Etik, Politika ve Ekonomi Programı çerçevesinde Michael Walzer tarafından Castle Dersleri olarak verilmiştir.

Castle Dersleri Yale'in ilk kurucularından bir olan Reverend James Pierpont onuruna, torunlarından Mr. John K. Castle'ın bağışları sayesinde yapılmaktadır. Alanlarının tanınmış düşünürleri tarafından verilen Castle Dersleri'nin amacı toplumun ve yönetimin ahlaki temelleri üzerine düşünmeyi teşvik etmek ve karmaşık modern toplumlarımızda bireylerin karşısına dikilen etik meselelerin daha iyi anlaşılmasına hizmet etmektir.

Önsöz

Bir Amerikan Yahudisi olarak, büyüme çağında kendimi hep bir hoşgörü nesnesi olarak görmüşümdür. Ancak çok zaman sonra kendimi de bir özne, Yahudi olmanın anlamı hakkındaki fikirleri benimkilerle taban tabana zıt Yahudi emsallerim de dahil olmak üzere, başkalarına hoşgörü göstermesi beklenen bir fail olarak tanıdım. Bu makalenin çıkış noktası, ABD denince benim aklıma ilk gelenin herkesin herkese hoşgörü göstermek zorunda olduğu (bu daha sonra açıklayacağım bir formüldür) bir ülke olmasıdır. Bu durum beni diğer ülkelerde farklılıkların ne olduğu, seyrek de olsa bu farklılıkların neden bazen hoş-

görülemeyecek kadar fazla olduğu üzerine düşünmeye sevketti. Nihayetinde, bütün dünya Amerika'dan ibaret değil ki!

Hoşgörü göstermek ve hoşgörülmek Aristo'nun yönetmek ve yönetilmek kavramı gibidir biraz: O demokratik yurttaşların işidir. Bu işin kolay ya da önemsiz olduğunu sanmıyorum. Hoşgörü kendi başına çoğu hafife alınır; sanki emsallerimize neredeyse göstermesek de olabilecek; en az düzeyde hakettikleri bir şeydir. Aslında, hoşgörmek (tutum) çok farklı biçimler alır ve hoşgörü (pratik) farklı biçimlerde düzenlenebilir. En gönülsüz biçimlerde ve güven vermeyen düzenlemeleri bile insan tarihinde o kadar seyrek görülürler ki, yalnızca uygulamada değil teoride de takdir edilmeleri gerekir. Değer verdiğimiz başka şeyler gibi, hoşgörüyü de neyin sağladığını ve nasıl işlediğini sormak zorundayız; kitabın temel amacı da budur. Ben burada yalnızca hoşgörünün ne sağladığına değineceğim: Hoşgörü bizatihi hayatı sağlar çünkü baskı genel olarak ölümün yoldaşıdır; ve hoşgörü ayrıca ortak yaşayışlara, içinde yaşadığımız farklı cemaatlere can verir. Hoşgörü farklılığı mümkün, farklılık da hoşgörüyü zorunlu kılar.

Hoşgörü savunusu farklılık savunusu olmak zorunda değildir. Bu savunu, birçok durumda olduğu gibi, zorunluluktan doğan bir argümandan başka bir şey de olmayabilir. Ama ben her örneğine olmasa bile, farklılığa büyük değer verdiğimi burada belirtmeliyim. Sosyal, siyasal ve kültürel hayatta, tekliğin yerine çokluğu tercih ederim. Aynı zamanda, her bir hoşgörü rejiminin, üyelerinin bağlılığını sağlamakta yetkin, tekil ve bir ölçüde birleştirici olması gerektiğini de kabul ediyorum. Yan yana yaşama siyasi bakımdan istikrarlı ve ahlâki bakımdan meşru bir düzenlemeyi gerektirir ve bu da değerli bir şeydir. Gayet makul olarak, tüm olası düzenlemeler içinde tek bir en iyi düzenlemenin olduğu düşünülebilir ancak bu önermenin doğruluğundan kuşku duymaktan yanayım. Giriş bölümünde bu görüşe karşı çıkacağım. Her halükarda, yalnızca ihtimallerin bazılarını saymakla yetinecek ve ardından şimdi ve burada, yir-

mibirinci yüzyıla girmek üzere olan Amerikalılar için en iyi görünen bir ihtimalin -fiili çokluğumuza en uygun olan ve onu güçlendirip ilerletecek ihtimalin- analizini ve savunmasını yapacağım.

Hoşgörü üzerine

Giriş:
Hoşgörü üzerine neler yazılabilir?

Felsefi tezler son yıllarda genel olarak prosedüralist bir biçim aldı: Felsefeci orijinal bir konum, ideal bir söylev ortamı ya da uzay gemisinde geçen bir konuşma tahayyül ediyor. Her biri de sanki katılan taraflara göre ayarlanan bir dizi kısıtlama ve katılım kuralından oluşuyor. Bu taraflar bizleri temsil etmekte ve herhangi bir ahlâkın biçimsel ölçütünü -mutlak tarafsızlık ya da onun başka bazı işlevsel emsallerini- dayatmak üzere çizilmiş sınırlar içinde mantık yürütüyor, pazarlık yapıyor ya da konuşuyorlar. Bu dayatmanın başarılı olduğunu varsaydığımızda, tarafların vardığı sonuçların ahlâki bakımdan yetkin oldukları

haklı olarak söylenebilir. Bize somut dünya koşullarında gerçekleştireceğimiz tüm akılyürütmelerimiz, pazarlıklarımız ve konuşmalarımız -aslında bizim tüm siyasal, sosyal ve ekonomik etkinliklerimiz- için yol gösterici ilkeler sağlıyorlar. Bu ilkeleri kendi hayatımız ve toplumumuz içinde, elimizden geldiğince ilkeleri hayata geçirmekle yükümlü tutuluyoruz.[1]

İzleyen satırlarda, bu kısa giriş metninin elverdiği ölçüde açıklamaya ve savunmaya çalışacağım farklı bir yaklaşım benimsiyorum ben. Burada sistematik bir felsefi argüman geliştirme gayretine girmeyeceğim ama yazımın bütününde böylesi bir argüman için gerekli tüm özellikler kendini asgari düzeyde de olsa gösteriyor: Okur bu yazıda söz konusu yaklaşımın getirdiği bazı genel yöntembilimsel tespitler ve değerlendirmeler, çeşitli tarihsel örnekler, pratik sorunlara ilişkin bir çözümleme ve henüz tamamlanmamış, deneme niteliğinde bir sonuç bulacaktır. Konumuz hoşgörü; ya da belki daha iyi bir deyişle, hoşgörünün mümkün kıldığı farklı tarihleri, kültürleri ve kimlikleri olan insan topluluklarının barış içinde yan yana yaşaması. Önce, barış içinde yan yana yaşamanın (burada söz edilen, efendilerle kölelerin yan yana yaşamaları değil, belirli türden bir yan yanalıktır) her zaman iyi bir şey olduğu önermesini ele alalım. Barış içinde yan yana yaşama, insanlar gerçekten buna daima değer veriyor diye iyi değildir; asılda pek değer verilmez ona. İyi bir şey olduğunun göstergesi insanların ona değer verdiklerini dile getirmeye ne kadar yatkın olduğudur; insanlar barış içinde yan yana yaşamanın ve böyle bir yaşamanın sağladığı hayatın ve özgürlüğün değerini bilmeksizin, kendilerini ne başkalarına ne de kendilerine haklı gösteremiyorlar.[2] Bu, en

1. Bu yaklaşım hakkında yaptığım eleştiri için, bak., Michael Kelly (der.), *Hermeneutics and Critical Theory in Ethics and Politics*, içindeki "A Critique of Philosophical Conversation" (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990), s. 182-96. Kar., Jurgen Habermas'ın teorisinin kısmi bir savunusunu yapan, aynı kitaptaki Georgia Warnke'nin makalesi, "Reply", s. 197-203.

2. Thomas Scanlon, bu türden sözlerin neden önemli olduğunu, Amartya Sen ve Bernard Williams (der.), *Utilitarianism and Beyond* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982) içinde, özellikle s. 116'da açıklıyor.

azından dar anlamıyla, yani kanıtlama yükümlülüğün bu değerleri reddedenlerin omuzlarında olması anlamında ahlâk dünyasına ilişkin bir olgudur. Kendilerini haklı gösterme ihtiyacı duyanlar dinsel baskı, zoraki asimilasyon, istila amaçlı savaş ya da "etnik temizlik" yapanlardır ve yaptıklarını çoğu kere savunarak değil, inkar ederek yaparlar.

Gelgelelim, barış içinde yan yana yaşamak, gündelik ahlâki hayat açısından -yani, tek tek kadın ve erkeklerin fiili etkileşimleri ve karşılıklı ilişkileri açısından- farklı içerimleriyle, çok farklı siyasi biçimler alabilir. Bu biçimlerin hiç biri evrensel olarak geçerli değildir. Barışın değerine ilişkin asgari bir iddia ve onun getirdiği tahammül kurallarının (bu kabaca temel insan haklarına ilişkin standart anlatıma denk düşer) ötesinde, tüm hoşgörü rejimlerine yön veren ya da her durumda, her zaman ve her yerde, belli bir dizi siyasi veya anayasal düzenlemeden yana tavır almamızı gerekli kılan ilkeler yoktur. Prosedüralist tezler özellikle zaman ve mekan bakımından farklılaşmamış olduklarından işimize yaramayacaktır; bu argümanlar koşulları yeteri kadar göz önünde bulundurmazlar. Benim savunmayı amaçladığım alternatif yaklaşım hoşgörü ve yan yana yaşama, bunların aldığı farklı biçimler ve her birine uygun günlük hayat normları hakkında tarihsel ve bağlamsal bir yaklaşımdır. Bu pratik düzenlemelerin hem ideal versiyonlarına hem de karakteristik, tarihte örnekleri görülen çarpık biçimlerine bakmak zorunludur. Aynı zamanda, farklı katılımcılar tarafından -ister kişi ister grup olarak, bu düzenlemelerin ister faydasını ister zararını görmüş olsunlar- nasıl yaşandığını ve sonra dışarıdan; başka hoşgörü rejimlerinin katılımcıları tarafından nasıl göründüğünü dikkate almalıyız.

Ancak bu sırf positivist ya da, daha kötüsü, rölativist bir analiz olmaz mı? Üst bir duruş noktası ya da yetkin bir katılımcı olmadığı sürece, değerlendirmelerimize temel oluşturacak bir kıstası yakalama şansımız olabilir mi? Farklı rejimleri nasıl sıraya koyup düzenleyebiliriz? Ben bunu yapmayı önermiyorum ve

bundan dolayı da herhangi bir kaygıya kapılmıyorum. Üzerinde durmayı istediğim türden düzenlemelerin -örneğin, çokuluslu imparatorluklar ve ulus devletler ya da bunlardan her birinin tarihsel örnekleri (Ptolomaic ya da Roma dönemi İskenderiye, Osmanlı İmparatorluğu, Habsburg Avusturya-Macaristanı, çağdaş İtalya, Fransa, Norveç vb.)- sanki her birine ahlâki bakımdan belli bir miktarda, diyelim, yedi, ondokuz ya da otuzbir buçuk, değer biçebilirmişiz gibi, tek bir dizi içinde sıralanabileceklerini düşünmek bana akla yatkın gelmiyor.

Kuşkusuz, baskıya ve içsavaşa yol açıp büyük bir ihtimalle çökecek bir düzenlemenin istikrarlı başka bir düzenlemeden daha kötü olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, örneğin grupların varlıklarını sürdürmesini, bireylerin özgürlüklerinden üstün gören bir düzenlemenin, sistematik olarak özgürlüğü grupların varlığından üstün gören düzenlemeden daha kötü olduğunu söyleyemeyiz; çünkü gruplar bireylerden oluşmuştur, açıktır ki, bu bireylerin çoğu birinci tür düzenlemeyi ikinci türe tercih eder. Ayrıca, John Locke'un "Hoşgörü üzerine Mektup"undaki modele dayanarak, devletin tarafsızlığının ve gönüllü birlikteliğin dinsel ve etnik çoğulculukla baş etmenin tek ya da en iyi yolu olduğunu da söyleyemeyiz. Bu, belli tür toplumlarda Protestan cemaatin yaşantısına uygun, çok iyi bir yoldur ancak onun bu yaşantısının ve bu toplulukların ötesine taşınması yalnızca varsayılmakla kalmamalı, savunulmalıdır da. Bireysel özgürlük ve örgütlenme haklarına kökten saldırılar ilk elden mahkum edilebilir; aynı şekilde belli bir grubun varlığını sürdürmesine karşı askeri ve siyasi (entelektüel değil) müdahaleler de: Bunlar yan yana yaşamanın asgari koşullarıyla tutarsızdır. Bunun ötesinde, düzenlemeler arası karşılaştırmalar ahlâki ve siyasi bakımdan nerede olduğumuzu ve elde başka hangi alternatiflerin olduğunu düşünmemize yardımcı olabilirler, ancak karşı durulamaz yargılar üretmezler.

Hem ideal hem de somut versiyonlarıyla, farklı hoşgörü rejimlerine ilişkin titiz ve etraflı bir yaklaşımın değeri tam da bu

yardımcı konumunda yatar. Rejimler, biri diğerinden ayrı düşünülemeyen avantajları ve dezavantajlarıyla siyasi ve kültürel bütünler olsalar bile, organik bütünler değildirler. Yani, eğer içsel bağlantılarından bazıları koparsa ya da yeniden düzenlenirse, rejimin siyasi ölüme mahkum olduğu iddiası doğru değildir. Her reform bir dönüşüm değildir ve hatta dönüşümler, uzun bir süre boyunca, çoğaltılarak tamamlanabilir. Çatışma ve sıkıntılar bu türden her sürecin ayrılmaz özelliğidir; ancak köklü kopuşlar ve çöküşler için aynı şeyi söyleyemeyiz. Eğer, uygun değişiklikler yapıldıktan sonra, *buradaki* bir düzenlemenin şu ya da bu özelliği *şimdi* yararlı olacaksa, değer verdiğimiz gruplar ve içinden biri olduğumuz bireyler veri alınarak, bizim için en iyi olanı amaçlayan bir reform için çalışabiliriz.

Mümkün olmayan şey ise, benzer hoşluklarına (bizim gözümüzdeki çekiciliklerine) bakarak, onların aslında birbirine uygun oldukları ve etkin ve ahenkli bir bütün oluşturacakları varsayımıyla, farklı düzenlemelerin her birinin "en hoş" tüm özelliklerini almak ve sonra onları bir araya getirmektir. Belli bir tarihsel düzenleme içinde hayran olduğumuz şeyler, en azından bazen -ve muhtemelen çok sık- işlevsel olarak korktuğumuz ya da hoşlanmadığımız şeylerle ilişkilidir.[3] "Kötü ütopyacılık" adını verebileceğimiz şeyin bir örneği korkuyu yeniden üretebileceğimizi ya da taklit edebileceğimizi ancak hoşlanmadıklarımızdan sakınabileceğimizi hayal etmektir. Felsefe, eğer kötü ütopyacılıktan sakınmak istiyorsa, tarihsel bakımdan bilgili ve sosyolojik bakımdan yetkin olmalı; siyasi hayatta zor seçimlerin yapılması gerektiğini kabul etmelidir. Seçimler ne kadar zorlaşırsa, bir sonucun, yalnızca tek bir sonucun, felsefi bakımdan geçerli olma şansı o kadar azalacaktır. Belki de burada bu yolu şurada şu yolu, şimdi bu yolu, gelecek bir zamanda şu yolu seçmemiz gerekiyor. Belki de seçimlerimiz hep geçici, hep deneyseldir, her zaman yeniden gözden geçirilmeye

3. Stuart Hampshire, *Morality and Conflict* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), s. 146-48.

ve hatta reddedilmeye mahkumdur.

Seçimlerimizin tek bir (ya da birbiriyle bağlantılı bir dizi) evrensel ilke tarafından belirlenmediği ve buradaki doğru seçimin aynı şekilde şurada da doğru olmayabileceği fikri, açıkça söylemek gerekirse rölativist bir fikirdir. En iyi siyasal düzenleme, hayatları düzenlenecek insanların tarihine ve kültürüne göre değişir. Bu bana hiç tartışmasız bir nokta gibi görünüyor. Ancak ben kayıtsız koşulsuz bir rölativizmi de savunmuyorum çünkü hiçbir düzenleme ve bir düzenlemenin hiçbir özelliği bir biçimde barış içinde yan yana yaşamanın bir çeşitlemesi olmadıkça ahlâki bir seçenek olamaz. Seçimlerimizin sınırları vardır ve felsefeciler arasındaki asıl fikir ayrılığı bu sınırların olup olmadığı konusunda değil (kimse sınırların olmadığına ciddi olarak inanmaz), bu sınırların ne kadar geniş tutulacağı konusundadır. Genişliği kestirmenin en iyi yolu bir dizi seçenek saymak ve tarihsel bağlamları içinde her birinin akla yatkınlığı ve sınırlarını ele almaktır. Tümden gündemden düşmüş düzenlemeler -tek sesli dinsel ya da totaliter siyasi rejimler- hakkında fazla söze gerek görmüyorum. Adlarını anmak ve okura tarihsel gerçekliklerini hatırlatmak yeter. Bu gerçeklik karşısında, barış içinde yan yana yaşamak hiç kuşkusuz önemli ve somut bir ahlâki ilkedir.

Farklı grupların ve/veya bireylerin barış içinde yan yana yaşamalarına izin verilmesi gerektiğini savunmak, tek tek her fiili ya da hayali farklılığa hoşgörü gösterilmesi gerektiğini savunmak değildir. Benim tanımlayacağım farklı düzenlemeler, aslında katılımcılarının çoğunluğunca tuhaf ya da bayağı bulunan pratikler karşısında, farklı düzeyde hoşgörülüdür; ve dolayısıyla, elbette, bu pratikleri gerçekleştiren insanlara da farklı düzeyde hoşgörü gösterilir. Bu yüzden, farklı düzenlemeler; az ya da çok hoşgörülü olarak farklı hoşgörü rejimleri ayrımı yapabilir ve hatta (çok sayıda tarihsel kayıt düşerek) az hoşgörülüden çok hoşgörülüye uzanan bir sıra bile yapabiliriz. Ancak söz konusu pratiklerden bazılarına daha yakından bak-

tığımızda, bunun ahlâki bir sıralama olmadığı hemen görülecektir. Sorun teşkil eden pratikler karşısındaki hoşgörü karmaşık biçimler alarak rejimden rejime çeşitlilik gösterir ve bu çeşitlilik hakkındaki yargılarımız aynı şekilde karmaşık olacaktır.

Farklı rejimlerle tümünün karşısına dikilen sorunları anlatırken bu karmaşıklık üzerinde durmak istiyorum, ve ardından günümüz Amerika'sı hakkındaki düşüncelerimi bu makalenin sonunda bir kere daha ortaya sermeyi amaçlıyorum. Yan yana yaşama biçimleri hiçbir zaman bugün olduğu kadar geniş tartışılmadı; çünkü farklılığın dolayımsızlığı, ötekiyle her an burun buruna gelme hiçbir zaman bu kadar yaygın yaşanmadı. Televizyon seyretmek ya da günlük gazeteleri okumakla da görünüyor ki, bu deneyim tüm dünyada giderek daha fazla birbirine benziyor. Belki de, kendimizi tek bir yanıt bulmanın cazibesine kaptırmışız. Ancak son derece benzer yanıtlar ve etkileşimler bile farklı insan grupları tarafından gerçekleştirildiğinde ve farklı tarihleri ve beklentileri olan bireylerce yansıtıldığında zorunlu olarak farklılaşmaktadır. Deneyim her zaman, zorunlu olarak kültür dolayımlıdır ve ben bu dolayımın getirdiği farklılığa saygı göstermekten yanayım. Dolayısıyla, işlerin nasıl yürümesi gerektiğine, barış içinde yan yana yaşamanın en iyi nasıl düzenleneceğine ilişkin görüşlerimi ancak kendi zamanım ve mekanım, kendi Amerikan gerçekliğim çerçevesinde ileri sürüyorum. Bu makalemin sonunda, deneme kabilinden, "çokkültürcülük"[4] tartışmasına katılıyorum. Ancak

4. Daha baştan, görüşlerime esin kaynağı olan bu tartışmaya yapılan bazı katkıların listesini vermem faydalı olabilir: John Higham, *Strangers in the Land: Patterns of Amerikan Nativism 1860-1925,* 2. baskı, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1988); Orlando Patterson, *Ethnic Shauvinism: The Reactionary Impulse* (New York: Stein and Day, 1977); Stephen Steinberg, *The Ethnic Myth: Race, Ethnicity, and Class in America* (Boston: Beacon, 1981); Arthur M. Schlesinger, Jr., *The Disuniting of America* (New York: Norton, 1992); David Hollinger, *Postethnic America* (New York: Basic Books, 1995); Todd Gitlin, *The Twilight of Common Dreams* (New York: Henry Holt, 1995); ve Charles Taylor, *Multiculturalism and "the Politics of Recognition"* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994). Taylor yakın bir komşu, onun Kanada'daki "derin çeşitlilik" savunusu merkezi olarak benim ABD hakkındaki fikirlerime uygundur.

bunun evrensel ya da dünya tarihsel önemde bir tartışma olduğuna ya da sonuçlarının, başka yerlerdeki deneyimlerden yararlanarak sorun çözme ötesinde bir anlamı olduğuna inanmıyorum. Günümüz dünyasında herkes farklılığın bu tikel düzenlenmesinden ders çıkarabilir ancak çok sayıdaki başka düzenlemeyi de bilmedikçe o ders yarım kalır.

Son bir not: Benim öteki düzenlemelere ilişkin bilgilerim herkes gibi sınırlı. Bu makalenin argümanı çoğu kez Avrupa, Kuzey Amerika ve Orta Doğu'dan alınan örneklere dayanarak geliştirildi. Başkalarının, bu argümanın Latin Amerika, Afrika ve Asya gerçekliğine uyup uymadığını, ya da ne kadar uyduğunu bana anlatacaklarına güvenmekten başka yapabileceğim bir şey yoktu.

I
Kişisel tutumlar ve siyasi düzenlemeler

Bir öğretmenim bir zamanlar bana şunu öğretti: Her zaman olumsuzundan başla. Okurlarına ne yapmayacağını anlat; bu onların kafalarını rahatlatacak ve mütevazı bir proje gibi görünen bir şeyi kabul etmeye daha yatkın olacaklardır. Ben de bu hoşgörü çağrısına bir çift olumsuz ayrımla başlayacağım. Sivil toplum ya da devlet içindeki egzantrik ya da muhalif bireylere karşı hoşgörü üzerinde durmayacağım. Bireysel haklar pekala her türden hoşgörünün temelinde yatıyor olabilir ancak ben bu haklarla ancak ortak olarak uygulanmaları (gönüllü birlikler, dinsel ibadet, kültürel ifade ya da cemaat özyönetimi sürecinde)

ya da gruplar tarafından üyeleri adına talep edilmeleri halinde ilgileniyorum. Farklılığıyla baş başa olan egzantrik kişilere hoşgörü göstermek oldukça kolaydır ve aynı zamanda egzantriklik karşısındaki toplumsal aşağılama ve tepki, kesinlikle hoş olmasa da, aşırı tehlikeli değildir. Ama egzantrik ve muhalif gruplar söz konusu olduğunda işin rengi değişir.

Ben burada, siyasi hoşgörü üzerinde de durmayacağım, söz konusu gruplar muhalif hareketler ve partiler olduğu müddetçe. Bunlar siyasi iktidarın rakipleridir ve demokratik seçimlerin olmazsa olmaz koşuludurlar; fiili olarak hiçbir zaman seçim kazansalar bile, (alternatif programları olan) alternatif liderler var olacaktır. Bu hareket ve partiler, tıpkı bir basket maçında sayı kaydetmeye ve, eğer becerebilirse, kazanmaya hakkı olan rakip takımların oyuncuları gibi, emsal katılımcılardır; onlar olmaksızın basketbol denen oyun imkansızdır. Sorun ancak aslında oyunu bozmak ve durdurmak isteyen ama bir yandan da oyuncuların haklarından, oyunun kurallarından dem vuran insanlar varsa çıkacaktır. Bunlar güç sorunlardır ama demokratik siyasete içkin olan farklılığa hoşgörü göstermekle ilişkili olmaktan çok, oyun bozuculuğa hoşgörü (ya da oyun bozmanın tehlikesi) ile ilişkilidir ki, bunlar tamamen ayrı meselelerdir.

Programı bakımından antidemokratik bir partinin demokratik seçimlere katılmasını yasaklamak da farklılığa hoşgörüsüzlük değildir; bunun adı olsa olsa temkinliliktir. Hoşgörü sorunları seçimlerin çok daha öncesinde, güç/iktidar söz konusu olmadan önce, bu partinin bağrından çıktığı dinsel cemaat ya da ideolojik hareketin ilk oluşması esnasında çıkar. O aşamada, partinin üyeleri özgürlük ve demokrasiye karşıt bir tutumla ama yine de aramızda yaşarlar. Onların öğretilerine ve pratiklerine hoşgörüyle mi bakmalıyız; eğer bakacaksak (ben buna inanıyorum), bu hoşgörünün sınırları nedir?

Demek ki, benim ilgilendiğim farklılıklar; kültürel, dinsel ve hayat tarzı farklılıkları olduğunda -ötekiler emsal katılımcılar olmadıklarında ve ortada ne ortak bir oyun ne de ötekilerin ha-

zırlanacak ve sahneye sunulacak farklılıklara ihtiyaçları varken gösterilecek hoşgörüdür. Liberal bir toplum bile çok sayıda etnik grubu ya da dinsel cemaati şart koşmaz. Böyle bir toplumun varoluşu, hatta gelişip serpilmesi, kültürel homojenlikle tamamen bağdaşır. Ne var ki, bu son iddiaya karşı şimdilerde liberal bireysel özerklik idealinin ancak farklı kültürlerin varlığının anlamlı seçimlere imkan sağladığı bir "çokkültürlü" toplumda gerçekleşebileceği görüşü savunulmaktadır.[1] Oysa özerk birey meslek dalları ve iş alanları arasından potansiyel arkadaş ve eş adayları arasından; siyasal öğretiler, partiler ve hareketler arasından; kentsel, kırsal ya da banliyö hayat tarzları arasından, alt, orta ya da üst kültür biçimleri vb. arasından da seçim yapabilir. Özerkliğin tek bir kültürel grup içinde kendisine yeterli yer bulamaması için hiçbir neden yoktur.

Bu tür gruplar, demokratik siyasi partiler örneğinde olduğu gibi, aynı türden başka grupların varlığını da gerektirmez. Çoğulculuğun, genelde olduğu gibi toplumsal bir olgu olduğu yerde, bazı gruplar bağlı olmayan ya da gevşek bağları olan bireyler arasından yeni taraftartarlar kazanmak için ötekilerle rekabet edecektir. Ama onların asli amaçları kendi üyeleri arasında bir hayat tarzını var etmek ve nesilden nesile kültür ve inançlarını yeniden üretmektir. Bu gruplar her şeyden önce kendi içine dönüktür ki bu tam da siyasi partilerin yapamayacağı bir şeydir. Aynı zamanda, bu gruplar toplanma, ibadet, tartışma, kutlama, karşılıklı yardım, eğitim vb. faaliyetler için ev dışında daha geniş bazı sosyal mekanlara gerek duyarlar.

Şimdi, bu tür gruplara karşı hoşgörünün anlamı nedir? Bir tutum ya da bir zihinsel durum olarak anlaşıldığında, hoşgörü bir dizi ihtimali akla getirir. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda dinsel hoşgörünün kaynaklarını oluşturan birinci ihtimal: basit olarak barış uğruna farklılığa katlanmaktır. İnsanlar yıllar yılı

1. Joseph Raz, "Multiculturalism: A Liberal Perspective", *Dissent* (kış 1994), s. 67-79.

birbirlerini öldürdüler ve sonra şükürler olsun, dermansız düştüler; işte biz buna hoşgörü diyoruz.[2] Ancak daha kalıcı kabulleniş çizgileri de bulabiliriz. İkinci muhtemel tutum farklılık karşısında edilgen ve rahat olmak, iyi niyetle umursamamaktır: "Dünya bu, olur böyle şeyler". Üçüncü tutum bir tür ahlâki stoacılık yolu izler: Hoşumuza gitmeyen biçimlerde kullansalar bile, "ötekilerin" de hakları olduğuna dair ilkeli bir kabulleniştir bu.[3] Dördüncüsü ötekine karşı açıklık; merak, hatta belki de saygı duyma; dinleme ve öğrenmeye heves etmek demektir. Bu çizgi boyunca daha da ileri noktalara gittikçe, karşımıza farklılığın şevkle onaylanması çıkar: Eğer farklılık kültürel biçimde Tanrı'nın yarattıklarının ya da doğal dünyanın büyüklük ve zenginliğini temsil eden bir şey olarak alınırsa, estetik bir onaylama; eğer farklılık, liberal çokkültürcülük argümanında olduğu gibi, insan gelişiminin zorunlu bir koşulu, insanlara özerkliklerini anlamlı kılan seçimler sunan[4] bir koşul olarak görülürse, işlevsel bir onaylama.

Ancak bu son tutum belki de benim konumun dışına düşer: Aslında onayladığım bir şeye hoşgörü gösterdiğim nasıl söylenebilir? Eğer ötekilerin burada, bu toplumda, aramızda olmasını istiyorsam, ötekiliğe hoşgörü göstermiyor, onu destekliyorum demektir. Ne var ki, ille de şu ya da bu ötekilik çeşidini desteklemiyorum. Kültürel ya da dinsel bakımdan benim kendi pratik ve inançlarıma daha yakın olan (ya da belki

2. Bu tükeniş, ve imkan verdiği temkinli muhasebe, en iyi örneğini onaltıncı yüzyıl Fransız politikasında bulmuştur: Kısa bir anlatım için, bak., Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, C. 2: *The Age of Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), s. 249-54.

3. Birçok düşünür hoşgörüyü tek başına bu tutumla sınırlayacaktır; bu sözcüğün bazı kullanımlarına denk düşen ve genelde hoşgörü pratiğine atfedilen belli bir gönülsüzlüğe dikkat çeken bir görüştür. Ancak bu yorum hoşgörünün ilk dönemlerdeki yandaşlarının birçoğunun hevesini tümden kaçırmaktadır. Bak., David Heyd, (der.), *Toleration: An Elusive Virtue* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996), özellikle Heyd'in sunuşu ve Bernard Williams'ın giriş makalesi.

4. Tüm bu tutumları açığa çıkaran tarihsel bir anlatım için, bak., Wilbur K. Jordan, *The Development of Religious Toleration in England*, 4 cilt, (Cambridge: Cambridge University Press, 1932-40).

de daha uzak, egzotik, rakip olarak karşıma çıkmayan), başka bir ötekini de pekâlâ tercih edebilirim. Ve her çoğulcu toplumda, çoğulculuğa ne kadar candan bağlı olursa olsun, belli bazı farklılıklarla -belki bir ibadet biçimi, bir aile yapısı, bir yemek adeti, bir cinsel pratik ya da giyim kuşam kuralıyla- birlikte yaşamayı zor bulan insanlar her zaman olacaktır. Farklılık fikrini destekliyor da olsalar bu insanlar karşılarına çıkan farklılıklara hoşgörü göstermiş olurlar. Ancak işte yukarıda sözedilen bu zorluğu bile yaşamayan insanlar hoşgörülü sıfatına layıktır: Onların dünyasında inançlarına katılmadığı, yaptıklarını yapmadığı insanlara da yer vardır; onlar, dünyadaki mevcudiyetini ne kadar olumlarsa olumlasınlar, yine de bildiklerinden farklı, yabancı ve tuhaf olan bir öteki ile yan yana yaşarlar. Ben bunu yapabilen herkesin, katlanma, umursamazlık, metanetle kabullenme, merak ve şevk çizgisinde nerede durduklarına bakmaksızın, hoşgörü erdemine sahip olduklarını söyleyeceğim.

Daha sonra göreceğimiz bu erdemin belli bir türüne bağlı kalmamak, başarılı herhangi bir hoşgörü rejiminin özelliklerinden biridir; her katılımcının çizgi boyunca bir noktada durmasını gerektirmez. Öyle olur ki, bazı rejimler kolaylıkla katlanma, umursamama ya da metanetle hoşgörü gösterirken, başkaları merak ya da şevki teşvik etmeye gerek duyabilir; ancak ben bu çizgi boyunca herhangi bir sistematik eğilim görmüyorum. Daha kolektivist ve daha bireyci rejimler arasındaki fark bile hoşgörü rejimlerinin gerektirdiği tavırlarda yansımaz. Ama eğer insanlar bu çizgi boyunca daha ileri giderlerse, hoşgörü daha istikrarlı olmaz mı? Örneğin, devlet okullarının insanları bu çizgide ilerletmeye çalışması gerekmez mi? Aslında, bu tutumların her biri, sağlam bir biçimde yerleştiğinde, hoşgörüyü istikrara kavuşturacaktır. En iyi eğitim programı pekala dinsel ya da etnik savaşın yansız anlatımı dışında hiçbir şeye karışmayabilir. Kuşkusuz, kültürel farklılıklara rağmen kişisel ilişkiler geliştirilebilir; bunun yolu insanları hoşgörüsüzlük ta-

nımlarının yaratmayı amaçladığı asgari düzeyde bir hoşgörünün ötesine taşımaktır. Ancak bu tüm rejimler için geçerlidir; bu rejimlerin hiçbirinde, politik başarı iyi kişisel ilişkilere bağlı değildir. Yine de, en sonunda, bu iddiaların ortaya çıkmakta olan "postmodern" hoşgörü çeşitlemesine destek verip vermediğini sormam gerekecek.

Şimdilik, içinde farklılığı özümlediğimiz, farklılıkla yan yana yaşadığımız farklılığa, sosyal mekanda bir yer verdiğimiz tüm sosyal düzenlemeleri; farklılaştırılmamış bir erdemin kurumsallaşmış biçimleri olarak ele alacağım. Tarihsel bakımdan (Batı'da), hoşgörüyü mümkün kılan beş farklı siyasi düzenleme, beş hoşgörülü toplum modeli görülmüştür. Bu listenin bağlayıcı olduğunu düşünmüyorum, olsa olsa en önemli ve ilginç olabilirlikleri içeriyor. Hiç kuşkusuz, karma rejimler de mümkündür ancak ben şimdi kabaca, tarihsel yaklaşımlarla idealtipik yaklaşımları bir araya getirerek, bu beş modeli anlatmak istiyorum. Ardından bazı karma örnekleri irdeleyip farklı düzenlemelerin karşılaştıkları sorunlara bakacağım ve, son olarak, günümüzde birbirlerine hoşgörü gösteren insanların (elbette, bunu gerçekten yaptıkları oranda; çünkü hoşgörü her zaman güvenilmez bir kazanımdır) sosyal dünyaları ve kendilerini kavrayışları hakkında bir şeyler söyleyeceğim. Farklılığa hoşgörü gösterirken gerçekte biz ne yaparız?

II
Beş hoşgörü rejimi

A. ÇOKULUSLU İMPARATORLUKLAR

En eski düzenlemeler, bizim için önemleri açısından, İran, Ptolemaic* Mısır ve Roma başta olmak üzere, büyük çokuluslu imparatorlukların düzenlemeleridir. Buralarda, çeşitli gruplar, nitelikleri bakımından siyasi ya da yasal olabildiği kadar kültürel ve dinsel de olabilen ve kendi etkinliklerini oldukça geniş bir yelpaze içinde düzenleyen özerk ve yarı özerk topluluklar oluşturmaktadır. Grupların birbirleriyle yan yana yaşamaktan başka şansları yoktur çünkü bu grupların etkileşim, hak ve hukukun

* Ptolemaic: Ptolemy'den (M.Ö. 367-283). Büyük İskender'in Makedonyalı generali. Mısır'da Ptolemaic Hanedanı (M.Ö. 323?-30)nın kurucusu. (y.h.n.)

imparatorluk merkezinde anlaşıldığı haliyle, asgari bir hakkaniyeti sağlamak üzere düzenlenmiş, Roma jus gentium'u* gibi bir imparatorluk hukukuna uygun olarak imparatorluk bürokrasisi tarafından yönetilmektedir. Nitekim, normal koşullarda, vergiler verildiği ve barış hüküm sürdüğü müddetçe, bürokratlar hakkaniyet ya da başka bir şey adına özerk cemaatlerin iç işlerine karışmazlar. Dolayısıyla, farklı cemaatlerin üyeleri birbirlerine karşı hoşgörülü olsunlar ya da olmasınlar, bürokratların farklı hayat tarzlarına hoşgörü gösterdikleri söylenebilir ve imparatorluk rejimine de bir hoşgörü rejimi adı verilebilir.

İmparatorluk yönetimi koşullarında, uyruklar ister istemez (çoğu) günlük etkileşimlerinde hoşgörülü tutumlar sergileyecektir ve, belki de, bazıları farklılığı öğrenecek ve daha önce anlattığım çizgi üzerinde bir yerlerde duracaktır. Ancak farklı cemaatlerin varlıklarını sürdürmeleri bu kabule bağlı olmaktan çok -çoğu kere- barış aşkına sağlanan, resmi hoşgörüye bağlıdır -resmi görevlilerin bireysel olarak çeşitli güdülenimleri olsa da, içlerinden bazıları farklılık merakıyla tanınır hatta şevkle savunur farklılığı.[1] Bu imparatorluk bürokratları sık sık "böl ve yönet" politikası izlemekle suçlanırlar ve bazen gerçekten de politikaları budur. Ancak unutulmamalıdır ki, onlar kendi çıkarları için kullandıkları bölünmelerin müsebbipleri/yaratıcıları değildirler ve yönettikleri insanlar, barışın sağlanması adına, pekala bölünmeyi ve yönetilmeyi isteyebilirler.

İmparatorluk yönetimi tarihsel bakımdan farklılığı bünye içinde özümlemenin ve barış içinde yan yana yaşamayı kolaylaştırmanın (şart koşmanın desek daha doğru olacak) en başarılı yoludur. Farklı "özerklikleri" nitelikleri ne olursa olsun,

---

* Jus gentium: Lat. Uluslar hukuku. (y.h.n.)

1. Daha sonra antropoloji olarak akademik bir disiplin haline gelen şeyin ilk örnekleri imparatorluk görevlilerinin eserleridir: Örneğin, Moses Hadas'ın *The Complete Works of Tacitus*'a (New York: Modern Library, 1942) girişinde anlattığı gibi, Roma eyalet yöneticisi Tacitus'un meslek hayatı ve yazılarını düşünün.

özümleyen rejim otokratiktir. Bu otokrasiyi idealize etmek istemiyorum; fetihlerini sürdürme uğruna acımasızca baskıcı olabilir -Babil ve İsrail, Roma ve Kartaca, İspanya ve Aztekler, Rusya ve Tatarlar'ın tarihleri bunun çok sayıda örneğini göstermiştir. Ama oturmuş imparatorluk yönetimleri genellikle hoşgörülüdür; hoşgörülüdür çünkü her yerde otokratiktir (fethedilmiş grupların herhangi birinin çıkarları ya da önyargıları ile bağlı değildir, hepsine eşit uzaklıkta durur). Mısır'daki Roma genel valisi (proconsul) ya da Hindistan'daki İngiliz naip (regent), rejimlerine dair tüm önyargılara ve yaygın yolsuzluğa rağmen, ülkelerini herhangi bir yerel prensten ya da tirandan -aslında, günümüzün yerel çoğunluklarından- daha tarafsız yönetmişlerdir.

İmparatorluğa özgü özerklik çoğu kez bireyleri cemaatlerine ve dolayısıyla tek bir etnik ve dinsel kimlik içine hapseder. İmparatorluk (az sayıda kozmopolitan merkez ve büyük şehir dışında) serbest dolaşan insanlara değil, gruplara ve onların erk yapılarına ve geleneksel pratiklerine hoşgörülüdür. Bünyeye katılmış cemaatler gönüllü birlikler oluşturmazlar; tarihsel bakımdan liberal değerler taşımazlar. Sınırları boyunca bireylerin bazı hareketlerine (dinden çıkma ve dine girme gibi) rastlansa bile, şu ya da bu dinsel ortodoksi çeşidini yetkinleştiren ve geleneksel bir hayat tarzını sürdüren cemaatler, çoğu kez kapalıdır. Baskı ve zulme karşı korundukları ve kendi işlerini yürütmelerine izin verildiği müddetçe, bu türden cemaatlerin olağanüstü dayanma güçleri vardır. Ancak birlik ve bütünlüklerine ve bazen bizatihi varlıklarına karşı bir tehlike olarak gördükleri sapkın bireylere karşı son derece acımasız olabilirler.

Bu tür acımasızlıklar nedeniyle tekil muhalifler ve dinden çıkmış bireyler, kültürel serüvenciler, cemaat dışı evli çiftler ve bunların çocukları zaman içinde oldukça hoşgörülü ve liberal bir yer haline gelecek olan imparatorluk başkentlerine -yani, sosyal mekanın bireye göre biçildiği tek mekana- akın ettiler (Roma, Bağdat ve imparatorluk Viyana'sını ya da, en iyisi, Bu-

dapeşte'yi düşünün).[2] Ekonomik kısıtlılıklar ya da aile sorumlulukları yüzünden hareket kabiliyetini yitirmiş özgür yaratılıştaki insanlar ve potansiyel muhaliflerin dışındakiler, kendi cemaatlerinin disiplinlerine tabi olarak, homojen yörelerde ya da bölgelerde yaşayacaktır. Orada kolektif olarak hoşgörüyle karşılanacaklardır ancak kendilerini ötekilerden ayıran sınırın ötesine geçer geçmez hoş karşılanmadıkları gibi güvenlikleri de kalmayacaktır. Yalnızca tarafsız mekanlarda -örneğin, pazar yeri, imparatorluk mahkemeleri ve hapishanelerde- rahatlıkla karışık olarak bulunabilirler. Buna rağmen bu gruplar çoğu zaman, yan yana, coğrafi olduğu kadar kültürel sınırlara da saygı göstererek, barış içinde yaşarlar.

Antik dönem İskenderiye, çokkültürcülüğün imparatorluğa özgü çeşitlemesi için iyi bir örnektir. Şehir nüfusunun kabaca üçte biri Yunanlı, üçte biri Yahudi ve üçte biri Mısırlı idi ve Ptolemaic yönetim döneminde bu üç cemaat övgüye değer bir biçimde barış içinde yan yana yaşıyorlardı.[3] Sonraları, Romalı yetkililer, belki kültürel yakınlık nedeniyle, belki de daha üstün politik örgütlenmeleri nedeniyle (yalnızca Yunanlılar resmi olarak yurttaştılar), zaman zaman Yunanlıları kayırdılar ve imparatorluk tarafsızlığının bu gevşekliği şehirde kanlı çatışma dönemleri doğurdu. İskenderiye Yahudilerinin, kısmen Romalıların düşmanlıklarına bir tepki olarak başlattığı kurtuluş hareketleri bu çokkültürlü yan yana varoluşu acı bir sonla noktaladı. Ama yüzyıllar süren barış imparatorluk rejiminin iyi olabileceğini getirmektedir. İlginçtir, cemaatler yasal ve sosyal

---

2. Aslında, imparatorluk kozmopolitenliği Canetti'nin büyüdüğü, Bulgaristan'da Tuna'nın liman kenti Rusçuk gibi yerel merkezler, küçük şehirlerde yeniden üretiliyordu. Osmanlı yönetimi altında, Rusçuk Bulgarların, Yahudilerin, Yunanlı, Arnavut, Ermeni ve Çingenelerin yaşadığı çokkültürlü bir şehir haline geldi. Bak., *The Tongue Set Free*'de Canetti'nin anlatımı, çev., Joachim Neugroschel (New York: Farrar, Straus ve Giroux, 1979).

3. Burada esas olarak P. M. Fraser'ın *Ptolemaic Alexandria,* 3 cilt (Oxford: Oxford University Press, 1972) kitabına özellikle de 1. cilt, 2. bölümüne ve Victor Tcherikover'ın *Hellenistic Civilization and the Jews*, çev.: S. Applebaum (New York: Atheneum, 1979), özellikle, 2. kısım, 2. bölüm.

bakımdan ayrı olmalarına rağmen, aralarında önemli denebilecek ticari ve entelektüel etkileşim vardı; bunun sonucunda, Yunanlı filozofların etkisiyle, Philo gibi İskenderiyeli yazarlar Museviliğin Helenistik versiyonunu üretmiştir. Bir imparatorluk ortamı dışında, böyle bir başarı düşünülemezdi.

Osmanlıların "millet"* sistemi, en gelişmiş ve en uzun yaşamış başka bir imparatorluk hoşgörü sistemi örneğidir.[4] Bu örnekte, özyönetimli cemaatler salt dinsel nitelikteydi ve Osmanlıların kendileri Müslüman olduklarından, dinler karşısında hiçbir zaman tarafsız kalamazlardı. İmparatorluğun kabul edilmiş dini İslam'dı ancak diğer üç dinsel cemaatin -Yunanlı Ortodoks, Ermeni Ortodoks ve Yahudi- özerk örgütler oluşturmasına izin verilmişti. Bunlar, göreli sayısal güçlerine bakılmaksızın, kendi aralarında eşitti. Müslümanlar karşısında aynı kısıtlamalara -örneğin, giyinme, din değiştirme ve cemaat dışı evlilik- tabiydiler ancak kendi üyeleri üzerinde kontrol kurmalarına izin verilmişti. Azınlık milletler (sözcük dinsel cemaat anlamına gelir) etnik, dilsel ve dinsel bakımlardan alt kümelere bölünmüştü ve dinsel pratiğe ilişkin bazı farklılıklar bu yüzden sistemin çatısı altına alınmıştı. Ama üyelerin kendi cemaatleri karşısında inanç ve örgütlenme hakları olmadığı gibi, herkesin bir yerlere ait olması da zorunluydu. Gelgelelim, sistemin kıyısında kalan alanlarda daha fazla hoşgörü vardı; örneğin, Yahudilik içindeki Karaite mezhebine, Osmanlılar tarafından onaltıncı yüzyılda, tam millet statüsü değilse bile, parasal bağımsızlık tanınmıştı. Tekrarlayacak olursak, temel

---

* İngilizce orijinalinde yazar "millet" sözcüğünü kullandığı için biz de bir değişiklik yapmadık ancak Osmanlılar konu olduğunda "millet"i "ümmet" olarak anlamak daha doğru olacaktır. (ç.n.)

4. Tarihsel anlatım için, bak., Benjamin Braude ve Bernard Lewis, (der.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Fonctioning of a Plural Society*, C. 1: *The Central Lands* (New York: Holmes and Meier, 1982) ve "dinsel çoğulculuk düzenlemesinin tek yolunun bireysel haklar olmadığına ilişkin faydalı bir hatırlatma" olarak millet sisteminin teorik bir anlatımı için, bak., Will Kymlicka, "Two Models of Pluralism and Tolerans", *Toleration: An Elusive Virtue*, s. 81-105.

olarak, imparatorluk kişiler arası değil, gruplar arası düzeni sağlıyordu -yeter ki, (Osmanlı döneminin sonlarında oluşan, Protestan milletinin açıktan yaptığı gibi) gruplar kendiliklerinden liberalizmi tercih etmesinler.

Bugün artık tüm bunlar bitti; özerk kurumlar, titizlikle korunan sınırlar, etnik temelli kimlik kartları, kozmopolit başkentler, her tarafta kolları olan bürokrasiler sona erdi (Sovyetler Birliği imparatorlukların sonuncusuydu). Sonuçta, özerklik pek fazla bir şey ifade etmedi (belki de, imparatorlukların çöküşünün bir nedeniydi); özerkliğin alanı, egemenlik hakkındaki modern fikirlerin etkisiyle ve farklılıkların tanınmasına hiç de sıcak bakmayan total ideolojiler tarafından büyük oranda daraltıldı. Yine de etnik ve dinsel farklılıklar varlıklarını sürdürdü ve toprak temelinde yerleştikleri her yerde, az ya da çok temsili bir nitelik taşıyan yerel birimler asgari işlevler ve bazı simgesel yetkiler üstlendiler. İşte bunlar, imparatorluklar düşer düşmez, milliyetçi ideoloji tarafından yönlendirilen ve egemen güç olmayı amaçlayan bir tür devlet aygıtına çabucak dönüşebildi; ve yerleşik yerel azınlıklar, imparatorluk rejiminden büyük çıkarları olanlar ile rejimin son ve güvenilir taraftarları bu egemenliğe güçleri yettiğince karşı çıktılar. Kuşkusuz, bu egemenlikle birlikte, tüm toplumların en hoşgörülüsü olan, ancak çok yakın zamanlara kadar içine girilmesi pek kolay olmayan, uluslararası topluma üyelik gündeme geldi. Ben bu kitapta uluslararası topluma yalnızca çok kısa değineceğim ancak unutmamak gerekir ki, toprak temelli çoğu grup; kendi yönetimi, ordusu ve sınırları olan ayrı ulus-devletler (ya da dinsel cumhuriyetler) olarak hoşgörülmeyi -öteki ulus devletlerle karşılıklı saygı içinde ya da, en azından, (arada bir zorla kabul ettirilmiş bile olsa) ortak bir hukuk düzeni içinde yan yana yaşamayı- tercih edecektir.

B. ULUSLARARASI TOPLUM

Uluslararası toplum burada bizim için normal olmayan bir durumdur çünkü bariz olarak bir ülke içi rejim anlamına gelmiyor; hatta rejim değil olsa olsa anarşik ve kuralsız bir durum olduğunu ileri sürenler bile çıkabilir. Eğer söylenen doğru olsaydı, bu durum mutlak hoşgörü örneği olurdu: Her şeye izin var, hiçbir şey yasaklanmamıştır zira, katılımcıların çoğu buna istekli olsalar bile, hiç kimsenin yasaklama (ya da izin verme) yetkisi yoktur. Aslında, uluslararası toplum anarşik olmaktan çok, son derece zayıf bir rejimdir, ama bünyesini oluşturan bazı devletlerin hoşgörüsüzlüklerine rağmen, rejim olarak hoşgörülüdür. Devlet olmayı başarmış bütün gruplara ve onların izin verdiği bütün pratiklere (hemen aşağıda değineceğim sınırlar içinde) devletler toplumu tarafından hoşgörüyle bakılır.

Egemenlik, sınırın *o* tarafındaki hiç kimsenin *bu* tarafında yapılanlara müdahale edememesini güvenceye alır. Oradaki insanlar burada yapılmakta olanlar karşısında tahammül gösterebilirler, umursamayabilirler, metin olabilirler, merak edebilirler ya da hevese kapılabilirler, ve sonuçta müdahale etmekte gönülsüz olabilirler. Ya da, belki de, karşılıklı egemenliğin mantığını kabul ederler: Eğer sen bizim yaptıklarımıza burnunu sokmazsan, biz de seninkilere sokmayız. Yaşam açıkça çizilmiş bir sınırın iki tarafında sürdürüldüğünde, yaşa ve bırak yaşasın görece kolay bir düsturdur. Ya da, taraflar düşman olabilir ve komşularının kültürü ve adetlerini reddetmeye can atabilir ancak müdahalenin bedellerini ödemeye hazır değildir. Uluslararası toplumun yapısı göz önünde bulundurulduğunda, bedeller muhtemelen ağır olacaktır: Bir ordu beslemeyi, bir sınırı geçmeyi, ölmeyi ve öldürmeyi gerektirecektir.

Diplomatlar ve devlet adamları ortak bir biçimde bu tutumlardan ikincisini benimserler. Egemenliğin mantığını kabul ederler ancak kişilere ve hoşgörülemez pratiklerine dışardan bakamazlar. Tiranlarla ve katillerle müzakereye oturmalı ve, ko-

numuz açısından daha önemlisi, egemen kültürleri ve dinleriyle, örneğin; zulüm, baskı, kadın düşmanlığı, ırkçılık, kölelik ya da işkenceyi hoşgören ülkelerin çıkarlarını gözetmek zorunda kalabilirler. Diplomatlar tiranlarla el sıkıştıklarında ya da aynı masada yemek yediklerinde, adeta eldiven takmışlardır; eylemlerinin ahlâki bir önemi yoktur. Ancak yine de yaptıkları pazarlıkların ahlâki önemi vardır: işte bunlar hoşgörü edimleridir. Barış adına ya da kültürel veya dinsel reformların içerden gelmesi, yerel bir eser olması gerektiğine inandıkları için; öteki ülkeyi uluslararası toplumun egemen bir üyesi olarak kabul ederler. O ülkenin politik bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tanırlar; bu da çokuluslu imparatorluklarda varlığını sürdüren cemaatçi özerkliğin çok güçlü bir versiyonunu oluşturur.

Diplomatik düzenlemeler ve rutinler bize hoşgörünün resmiyeti denen şey hakkında bir fikir verir. Bu resmiyetin, göze çok çarpmasa bile yakın sosyal ilişkilere pek girmediğimiz ve girmeyi de istemediğimiz gruplarla yan yana yaşadığımız ülke içi hayatımızda bir yeri vardır. Yan yana varoluş aynı zamanda ülke içi diplomatlar da olan sivil görevliler tarafından idare edilir. Elbette, sivil görevlilerin diplomatlardan daha çok yetkileri vardır ve idare ettikleri yan yana yaşayış, uluslararası toplumda egemen devletler idaresindeki yaşayıştan daha çok yaptırıma tabidir.

Ancak egemenliğin de sınırları vardır; en bariz olarak insani müdahale yasal öğretisi ile bağlıdır."İnsan vicdanını titreten" eylemler ya da pratikler prensipte hoşgörülemez.[5] Uluslararası toplumun zayıf bir rejim olduğu düşünüldüğünde, tüm bunların pratikteki anlamı, her üye devletin eğer yapılan şey yeterince korkunçsa onu durdurmak için güç kullanma hakkının olmasıdır. Siyasal bağımsızlık ve toprak bütünlüğü ilkeleri bar-

5. Bu sınırların yerine ilişkin, David Luban'la yaptığım tartışma için, Charles Beitz, Marshall Cohen, Thomas Scanlon ve A. John Simmons (der.) *International Ethics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1985), s. 165-243).

barlığa kalkan olamaz. Ancak hiç bir üye güç kullanmakla yükümlü de değildir; rejimin, hoşgörülemeyecek uygulamaları bastırmakla yükümlü bir birimi yoktur. Apaçık ve yaygın zulüm örneklerinde bile, insani müdahale tamamen gönüllüdür. İlk akla gelen örneklerden birini alacak olursak, Kamboçya'daki Kızıl Kmer'in yaptıkları hem ahlâki hem de yasal bakımdan hoşgörülemez nitelikteydi ve, Vietnamlıların ülkeyi işgal edip onları durdurmaya karar verdikleri hatırlanırsa, hoşgörülmediler de. Ancak hoşgörülemez olanla hoşgörülmeyen arasındaki bu mutlu tesadüf çok az görülür. İnsani hoşgörülemezlik genellikle müdahalenin getireceği riskleri üstlenmeye yetmez ve müdahale için -ister jeopolitik, ekonomik isterse ideolojik olsun- ek nedenler ise her zaman var olmaz.

Egemenlikle birlikte gelen hoşgörü konusunda daha incelikli bir dizi sınırlama tahayyül edebilirsiniz: Egemen devletlerin hoşgörülemez uygulamalarına bir örnek uluslararası toplumun bazı ya da tüm üyeleri tarafından uygulanan ekonomik yaptırımlar olabilir. Güney Afrika ırkçı rejimine karşı kısmi bir ambargonun hayata geçirilmesi, alışılmadık olsa bile, işe yaramış bir örnektir. Topluca lanetleme, kültürel alışverişi kesme ve etkin propaganda da insani hoşgörülemezlik amaçlarına hizmet edebilir ancak bu türden yaptırımlar nadiren etkili olur.[6] Sonuç olarak, diyebiliriz ki, uluslararası toplum ilke olarak hoşgörülüdür ama, ilkelerden de öte, rejimin zayıflığı yüzünden daha hoşgörülüdür.

C. TOPLUMLARARASI BİRLİKLER

Ulus devlete geçmeden önce, kısaca ahlâki olarak uluslararası imparatorluğa yakın olmakla birlikte, siyasi olarak imparatorluğun varisi olma ihtimali pek olmayan başka bir muh-

6. Silahlı mücadeleye vardırmaksızın hoşgörüsüzlük göstermenin bu örneklerini bana John Rawls vermişti.

temel hoşgörülü toplum modelinden; toplumlararası ya da iki veya üç uluslu devletten[7] bahsetmek istiyorum. Belçika, İsviçre, Kıbrıs, Lübnan ve doğmakta olan Bosna örnekleri hem olabilirlikler yelpazesinin genişliğini hem de yaklaşmakta olan felaketi akla getirir. İmparatorluk bürokratları ve bu bürokratları az çok tarafsız yöneticiler yapan mesafe olmaksızın imparatorluğa özgü yan yana yaşamayı sağlamak peşinde olduğu için, toplumlararası birlik cüretli bir programdır. Artık farklı gruplar tek bir aşkın gücün hoşgörüsüne sığınmak yerine, biri diğerine hoşgörü göstermek ve yan yana yaşama koşullarına uyarak birlikte çalışmak zorundadırlar.

Fikir caziptir; aralarında özgürce müzakereler yürüten iki ya da üç cemaatin (pratikte, liderlerinin ve seçkinlerinin) basit, dolayımsız bir uzlaşması. Bu cemaatler kurumları düzenleyen ve yetkileri bölüştüren bir anayasa üzerinde anlaşırlar ve ayrı düşen çıkarlarını koruma altına alan bir uzlaşmaya varırlar. Ancak toplumlararası birlik tamamen özgür bir kuruluş da değildir. Genel olarak, resmi müzakerelere başlamadan önce cemaatler çok uzun süre birlikte (daha doğrusu, biri diğerine yakın) yaşarlar. Belki başlangıçta imparatorluk yönetimi altında birleştirilmişlerdir; belki de o yönetime karşı mücadele içinde ilk defa bir araya gelmişlerdir. Ama bir yakınlık bu bağlantının öncesinde vardır: Aynı köyde olmasa bile, belli bir yerde yan yana, ayrıca kabaca çizilmiş ve kolayca geçilebilir sınırlar içinde yaşamak. Bu gruplar tamamen yerel düzeylerde konuşmuşlar, ticaret yapmışlar, döğüşmüşler ve barışmışlardır ancak her zaman bir gözleri belli bazı yabancı yöneticilerin polisi ya da ordusunda olmuştur. Ancak şimdi baş başa kalmışlardır.

Bu imkansız değildir. Toplumlararası birlik şayet güçlü milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışı ve farklı cemaatlerin ideolojik seferberliği öncesinde sağlanmışsa, başarı şansı çok yüksektir.

---

7. Bak., Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration* (New Haven: Yale University Press, 1977).

Ve bu birlik en iyi, genelde birbirine gerçekten saygılı, istikrar ve barış ortamında (ve kuşkusuz elitlerin süregiden otoritesinde) ortak bir çıkar gören ve politik iktidarı paylaşmaya hazır eski "özerk yapılar"ın seçkinleri tarafından sağlanabilir. Ancak seçkinlerin hayata geçirdiği ve birliği oluşturan cemaatlerin büyüklüğü ile ekonomik gücünü yansıtan düzenlemeler artık sosyal tabanın istikrarına bağlı hale gelir. Toplumlararası birlik, örneğin, taraflardan birinin anayasal bakımdan sınırlı egemenliğine ya da tarafların kabaca eşitliğine dayandırılır. Yetkiler bölünmüş, kamu görevlileri için kotalar tayin edilmiş ve kamu fonları paylaştırılmıştır; tüm bunların hepsi bu sınırlı hakimiyet ya da kabaca eşitlik temelinde yapılmaktadır. Bu anlayışlar çerçevesinde, her grup kendi adetlerine, hatta belki de kendi teamüllerine göre belli bir güvenlik içinde yaşarlar ve yalnızca evinde değil kamusal alanlarında da kendi dillerini konuşabilirler. Eski tarzlara dokunulmamıştır.

Birlikleri parçalayan da rahatlarının bozulacağı korkusudur. Sosyal ya da nüfusa ilişkin değişimler, zemini kaydırır, büyüklük ve güç dengesini değiştirir, yerleşik egemenlik ya da eşitlik biçimini tehdit eder, eski anlayışları zayıflatır. Aniden taraflardan biri tüm ötekilerin gözüne tehlikeli görünmeye başlar. Karşılıklı hoşgörü her bir tarafın iyi niyetinden çok, kötü niyetin etkilerinden koruyan kurumsal düzenlemelere duyulan güvene bağlıdır. Şimdi artık yerleşik düzenlemeler çökmüştür ve ortaya çıkan güvensizlik ortamı hoşgörüyü imkansız kılar. Artık tehlikeli ötekilerin yanı başında hoşgörülü bir biçimde yaşanamaz olur. Korkulan şey nedir? Toplumlararası birliğin bir ulus devlet haline dönüşecek olması ve böylece diğer tarafların hoşgörüsüne artık gerek duymayan eski ortaklarının hakim duruma geçmesi ve bu ortak dışındakilerin onun hoşgörüsüne sığınacak azınlıklar durumuna düşmesidir.

Toplumlararası birlik anlayışının bu acıklı çöküşünün bariz örneği Lübnan'dır ve tam anlattığım yolu izlemiştir. Ancak Lübnan'da sosyal değişmeden öte daha başka faktörler de vardır.

İlke olarak, yeni Lübnanlı nüfus ya da yeni ekonomi eski düzenlemelerin yeniden müzakere edilmesine, yetkilerin ve kamu fonlarının basit bir biçimde yeniden bölüştürülmesine yol açacaktı. Ancak bu sosyal değişimle birlikte gelen ideolojik dönüşümler bunun gerçekleşmesini çok zorlaştırdı. Milliyetçi ve dinsel tutkular ve bunların ayrılmaz parçaları güvensizlik ve korku müzakereyi yeniden içsavaşa dönüştürdü (ve Suriye'nin emperyalist bir barışçı olarak müdahalesini getirdi). Bu arkaplan düşünüldüğünde, toplumlararası birlik açıkça ideoloji öncesi bir rejim olarak görülebilir. Milliyetçilik ve din sahneye çıktı diye hoşgörü ille de gündem dışı kalmaz ve ayrıca toplumlararası birlik de hala hoşgörünün ahlâki bakımdan tercih edilen bir biçimidir. Gelgelelim, pratikte, hoşgörü rejimi artık büyük bir ihtimalle ulus devlet olacaktır; yani, kendi yerinde güven içinde, birbirine hoşgörü gösteren iki ya da üç gruptan çok, tüm ülkede egemenlik kurmuş, kamu hayatını şekillendiren ve dinsel ya da ulusal bir azınlığa hoşgörü gösteren bir grup.

D. ULUS DEVLETLER

Uluslararası toplumu oluşturan devletlerin çoğu ulus devletlerdir. Böyle adlandırılıyor olmaları ulusal (ya da etnik ya da dinsel) bakımdan homojen nüfuslara sahip oldukları anlamına gelmez. Günümüz dünyasında homojenlik yoktur diyemesek bile, çok nadirdir. Bunun anlamı, tek bir egemen grubun ortak hayatı kendi tarihini ve kültürünü yansıtacak şekilde örgütlemesi ve -işler istenildiği gibi giderse- o tarihi ileriye taşıması ve o kültürü desteklemesidir. İşte kamusal eğitimin niteliğini, sembolleri ve kamusal hayatın törenlerini, devlet takvimini ve içindeki tatil günlerini belirleyen bu niyettir. Ulus devlet tarihler ve kültürler karşısında tarafsız değildir; ulus devletin siyasi aygıtı ulusun yeniden üretilmesinin bir motorudur. Ulusal gruplar devlet olmayı özellikle yeniden üretim araçlarını kontrol etmek için isterler. Üyeleri daha fazlasını da umut edi-

yor olabilirler; politik genişleme ve tahakkümden ekonomik büyüme ve ülke içi refaha kadar açılan bir yelpazede tutkulara sarılabilirler. Ama gayretkeşliklerini yalnızca insanın hayatta kalma tutkusu haklı çıkarabilir

Bu üyelerin yarattığı devlet, yine de liberal ve demokratik diğer ulus devletler gibi, azınlıklara hoşgörü gösterir. Bu hoşgörü çeşitli biçimler almakla birlikte çok nadir olarak eski imparatorlukların tam özerkliğine ulaşır. Bölgesel özerkliğin hayata geçirilmesi özellikle zordur çünkü egemen devletin o bölgede yaşayan üyeleri, kendi ülkelerinde "yabancı" bir yönetime tabi olmuş olacaklardır. Korporatist düzenlemelere de sık raslanmaz; ulus devlet bizatihi bir tür kültürel korporasyondur ve sınırları içinde kalan bu tür düzenlemeler üzerinde tekel iddiası vardır.

Ulus devletler içinde hoşgörü gösterilenler, genel olarak gruplar değil; önce yurttaş olarak ve sonra da şu ya da bu azınlığın üyeleri olarak bir kalıp görülen bireysel katılımcılardır. Yurttaşlar olarak, onların da herkes gibi yükümlülükleri ve hakları vardır ve çoğunluğun politik kültürüyle somut olarak ilgilenmeleri beklenir; üyeler olarak, "tür"lerinin standart özelliklerini taşımalarına ve gönüllü birlikler, karşılıklı yardım örgütleri, özel okullar, kültürel topluluklar, basımevleri vb. oluşturmalarına izin verilir. Özerk örgütler kurmalarına ve emsalleri üzerinde yasal yetkiler kullanmalarına izin verilmez. Özel kolektif diye adlandırabileceğimiz; azınlık dili, kültürü ve tarihi kamusal kolektifin yani ulus devletin her zaman kuşkuyla baktığı meselelerdir. Azınlık kültürünü kamunun gözü önünde hayata geçirme yönündeki her talep çoğunluk üzerinde endişe yaratacaktır (devlet okullarında Müslüman kızların başörtüsü takmaları üzerine Fransa'daki tartışmayı hatırlayın). İlke olarak, bireyler üzerinde bir baskı yoktur ancak her yerde, en azından kamusal pratikler bakımından, egemen kültüre asimile olma yönündeki baskıya raslamak mümkündür ve yakın geçmişe kadar bu oldukça başarılı da olmuştur. Ondokuzuncu yüzyıl Alman

Yahudileri kendilerini "sokakta Alman evde Yahudi" olarak tanımlarken, özel hayatı bir hoşgörü koşulu haline getiren ulus devlet normunu kastediyorlardı.[8]

Dil politikası bu normun hem yetkinlik kazandığı hem de meydan okumalarla karşılaştığı kilit bir alandır. Birçok ulus için, dil birliğin anahtarıdır. Bu uluslar kısmen bölgesel lehçelerin merkezin lehçesine yol vermeye zorlandığı bir dilsel standartlaşma sürecinden geçerek oluşmuştur; buna rağmen bir ya da iki lehçe varlığını sürdürür ve böylelikle alt-ulusal ya da ön-ulusal direnişin odağı haline gelir. Uluslar tarihinden geriye kalanlara baktığımızda görürüz ki, öteki dillerin aile içi iletişim ya da dinsel ibadet dışında herhangi bir rol oynamasına karşı hoşgörü gösterilmesi konusunda büyük bir isteksizlik vardır. Bundan dolayı, çoğunluk ulus ulusal azınlıkların çoğunluğun dilini öğrenmesi ve tüm kamusal işlemlerde -oy kullanırken, mahkemelerde, sözleşmelerin düzenlenmesinde vb.- o dili kullanmasında ısrarlıdır genellikle.

Azınlıklar, eğer yeterince güçlü iseler ve özellikle toprak temeline dayanıyorlarsa, devlet okullarında, yasal belgelerde ve kamusal işaretlerde kendi dillerini meşrulaştırmak isteyeceklerdir. Bazen azınlık dillerinden biri ikinci resmi dil olarak tanınır da daha sık görüleni, azınlık dilinin yalnızca evlerde, kiliselerde ve özel okullarda varlığını sürdürmesidir (ya da yavaş yavaş ve acılı sancılı yokolup gitmesidir). Çoğunluk ulus, kendi dilinin azınlığın kullandığı bir dil haline dönüşmesini denetler de. Dil okulları ulusal dilin "arı" bir versiyonunu, ya da arı versiyon olarak alınan şeyi ayakta tutma mücadelesi verir oysa başka emsal ulusal kurumlar azınlık dilini ya da yabancı kullanımları kabul etmeye şaşılacak derecede hazırdırlar. Bana göre, bu da bir hoşgörü sınavıdır.

Çokuluslu imparatorluklar ya da toplumlararası birliklere ve

8. Azınlıkların prototiplerinden Alman Yahudileri konusunda, bak., H. I. Bach, *The German Jew: A Synthesis of Judaism and Western Civilization, 1730-1930* (Oxford University Press, 1984) ve Donald L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1980).

hiç kuşkusuz uluslararası topluma kıyasla ulus devletler, hatta liberal ulus devletler içinde farklılığa daha az yer vardır. Azınlık grubunun hoşgörülen üyeleri aynı zamanda hakları ve yükümlülükleri olan yurttaşlar da olduklarından, grubun pratikleri çoğunluk denetimine çokuluslu imparatorluklarda olduğundan çok daha fazla tabi olacaktır. Grup içinde çoktan beri benimsenmiş olan -ya da, herhalükarda, direnilmemiş olan- ayrımcılık ve tahakküm biçimleri, üyeler yurttaş olarak tanındıktan sonra artık kabul edilemez olabilir (4. bölümde bunun bazı örneklerini ele alacağım). Burada her hoşgörü teorisinin hesaba katması gereken ikili bir etki vardır: Ulus devlet, gruplara karşı daha az hoşgörülü olmakla birlikte, grupları bireylere daha hoşgörülü olmaya pekala zorlayabilir. Bu ikinci etki grupların gönüllü birliklere (kısmi ve eksikli) dönüşümünün bir sonucudur. Grup içi denetimler zayıfladıkça, azınlıkların üyelerini bağlı tutabilmeleri ancak öğretilerinin inandırıcı, kültürlerinin cazip, örgütlerinin yardımsever ve üyelik anlayışlarının liberal ve geniş görüşlü olduğu ölçüde mümkün olur. Aslında, alternatif bir strateji daha vardır: Katı bir sekter kapanma. Ancak böylesi bir kapanma olsa olsa gerçek inananların küçük bir kısmını kurtarma umudu taşır. Sayılar büyüdükçe daha açık ve gevşek düzenlemeler zorunludur. Tüm böylesi düzenlemelerin karşı karşıya olduğu ortak bir tehlike vardır: Grubun ve hayat tarzının ayrıksılığı yavaş yavaş kaybolup gidecektir.

Tüm bu zorluklara rağmen, bir dizi önemli farklılık, özellikle dinsel farklılıklar, liberal ve demokratik ulus devletlerde başarıyla varlıklarını sürdürmektedir. Azınlıkların ortak bir kültür sergilemekte ve yeniden üretmekte genelde oldukça başarılı olmaları, aslında ulusal çoğunluğun baskılarından ötürüdür. Örneğin, ailelerini, yörelerini, kiliselerini ve derneklerini; sınırlarını canla başla korudukları bir tür anayurt haline dönüştürerek, kendilerini hem sosyal hem de psikolojik olarak örgütlerler. Kuşkusuz, bireyler sürüklenip gider, kendilerini çoğunluk üyesi olarak tanıtır, yavaş yavaş çoğunluğun hayat tar-

zını özümler ya da grup dışı evlilikler yaparak azınlık kültürüne ilişkin hiçbir bilgisi ya da anısı olmayan çocuklar yetiştirir. Ancak çoğu insan için böylesi kendini dönüştürmeler fazlasıyla güç, fazlasıyla acılı ya da fazlasıyla aşağılayıcıdır; bu insanlar kendi kimliklerinden ve benzer kimlikler taşıyan insanlardan kopamazlar.

Kendilerini tehlikede bulacak olanlar, çok büyük bir ihtimalle dinsel azınlıklardan ziyade, ulusal azınlıklardır. Eğer bu gruplar Romanya'daki Macarlar gibi toprak temelinde yoğunlaşmışlarsa, belki de haklı olarak, bu grupların kendi devletlerini kurmayı ya da etnik akrabalarının egemen olduğu bir komşu devletin bünyesine katılmayı umduklarından kuşku duyulacaktır. Devlet oluşumunun keyfi süreçleri düzenli olarak bu şekilde yerleşmiş azınlıklar, bu kuşkulara maruz kalan ve hoşgörülmesi zor gruplar üretir. Belki de, yapılacak en iyi şey sınırları çizmek ve onları kendi hallerine bırakmaktır ya da onlara tam bir özerklik tanımaktır.[9] Ötekiler kendi ihtiyaçlarına göre şekillenmiş sosyal mekanda yaşayabilsinler diye kendi devletimizi küçülterek hoşgörü göstermiş oluruz. Kuşkusuz, bunun yerine alternatif çözümler aramak çok daha olasıdır: Dilin tanınması ve çok sınırlı bir oranda yetki devri oldukça genel uygulamalardır ama daha çok siyasal bakımdan hassas sınır bölgelerine çoğunluk üyelerini yerleştirme ve periyodik asimilasyon kampanyaları ile birlikte yürür bu uygulama.

Birinci Dünya Savaşı ardından, Doğu Avrupa'nın yeni (ve tam anlamıyla heterojen) "ulus devletleri"ndeki ulusal azınlıklara hoşgörü gösterilmesini garanti altına alma yönünde bir girişim başlatıldı. Garantör, Milletler Cemiyeti idi ve garanti yazılı olarak bir dizi azınlık ya da milliyet anlaşmalarına geçmişti. Bu anlaşmalara göre, haklar gruplardan çok sıradan bireylere ta-

9. Bu, argümanı özellikle yeni dünyadaki aboriginal toplumlar gibi işgale uğramış azınlıklara uygulayan Will Kymlicka'nın *Multicultural Citizenship* (New York: Oxford University Press, 1995) kitabının argümanıdır. Bu, ilke olarak, göçmen grupları için değil,her türlü uzun süreli, toprak temelli azınlık grubu için geçerlidir -nedenlerini, Kymlicka'yı izleyerek, gelecek bölümde açıklayacağım.

nınmıştı. Bu yüzden Polonya Azınlık Anlaşması "ırksal, dinsel ya da dilsel azınlıklara dahil olan Polonya uyruklularla" ilgilidir. Böyle bir düzenlemeyle grup özerkliği, bölgesel yetki aktarımı ya da okullar üzerinde azınlık kontrolü konularında hiçbir yere varılamazdı. Gerçekten de, bireysel hakların garantisi göz boyamadan başka bir şey değildi; yeni devletlerin çoğu anlaşmaları görmezden gelerek (ya da yok sayarak) egemenliklerini ilan etmişlerdi ve Cemiyet'in hiçbir yaptırım gücü yoktu.

Ancak bu başarısız girişim, belki de bu basmakalıp azınlık üyesinin emsalleriyle paylaştığı varsayılan yanlarını daha net biçimde gördüğü için yinelendi. Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (1966) bu girişimi bir adım öteye taşıdı: Azınlık bireylerin "birliğin içinde, grubun diğer üyeleriyle kendi kültürünü yaşama, kendi dinine inanma ve gereklerini yerine getirme ya da kendi dilini kullanma hakları ellerinden alınamaz".[10] İfade şeklinin hala ulus devlet normu çerçevesinde kalması dikkat çekicidir; grup bütünlüklü bir bünye olarak kabul edilmemiştir; bireyler "birliğin içinde" hareket ederler; yalnızca ulusal çoğunluk bir birlik olarak hareket eder.

Savaş zamanında, ulusal azınlıkların, bu azınlıkların toprak temelinde yoğunlaşmış ya da uluslararası tanınmış olup olmadıklarına bakmaksızın, ulus devlete sadakatlerinden hemen kuşku duyulacaktır -tersini gösteren eldeki bütün kanıtlara rağmen, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Fransa'daki anti-Nazi Alman mültecileri örneğinde olduğu gibi. Bir kere daha, ötekiler tehlikeli göründüğünde ya da milliyetçi demagoglar onları tehlikeli gösterdiğinde hoşgörü başarısızlığa uğramıştır. Birkaç yıl sonra Japon kökenli Amerikalıların kaderi de aynı gerçeği gösterir; Amerikalı emsalleri adeta geleneksel ulus devlet olmanın tüm gereklerini yerine getirmişlerdir. Aslında Japonlar

10. Hem bu hem de daha önceki alıntı, Patrick Thornberry'nin *International Law and the Rights of Minorities* (Oxford: Oxford University Press, 1991) kitabından yapılmıştır; anlaşmalar üzerine yürüttüğü tartışma için, bak., s. 132-37.

ABD'de -en azından bildiğimiz anlamda- ulusal azınlık değildi, bugün de değildir: Çoğunluk ulus neredediır ki? Amerikalı çoğunluk kalıcı nitelikler sergilemez ve farklı amaçlarla ve zamanla da farklı şekillerde oluşmuşlardır (azınlıklar da kalıcı değildir, ancak ırk ve kölelik birlikte bir istisna oluştururlar; bu istisnaya daha sonra geleceğiz). Halbuki, çoğunluğunun kalıcı olması ulus devletin can alıcı bir özelliğidir. Ulus devletlerdeki hoşgörünün yalnızca tek bir kaynağı vardır ve tek bir doğrultuda ilerler ya da ilerlemez. ABD örneği ise bir dizi farklı düzenlemeyi akla getirir.

E. GÖÇMEN TOPLUMLAR

Yan yana yaşamanın ve muhtemel hoşgörünün beşinci modeli göçmen toplumudur.[11] Burada farklı grupların üyeleri toprak temellerini, yurtlarını arkalarında bırakmışlardır; birey ya da aile olarak yeni bir toprak parçasına gelmişler ve o toprakların tamamına dağılmışlardır. Benzer politik ve ekonomik baskılar yüzünden yeni ülkelerine dalgalar halinde gelmiş olsalar da, örgütlü gruplar halinde gelmemişlerdir. Kendi yerli kültürlerini bilinçli olarak yeni bir toprak parçasına aktarmayı tasarlayan koloniciler değildir. Onlar yalnızca rahat etmek için küçük kümeler oluşturmuşlardır ve şehirlerde, eyaletlerde ve bölgelerde, diğer benzer gruplarla iç içe geçmiş halde bulunurlar her zaman. Bu yüzden, hiçbir türden toprak temelli özerklik mümkün değildir. (Kanada bir göçmen toplumu olmakla birlikte, Quebec burada açık bir istisna oluşturur; yerleşimcileri başlangıçta ko-

11. Buradaki asıl örneğimi ABD oluşturuyor ve Amerikan göçmen politikası için başlıca yol gösterimim de John Higham'dır: Bak., *Strangers in the Land* ve yine *Send These to Me: Jews and Other Immigrants in Urban America* (New York: Atheneum, 1975). Aynı şekilde Stephan Thernstrom (der.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*'taki (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980) makale ve denemelerden -ve, kuşkusuz, kendi çoğulculuk deneyimime, ayrıca Amerikan çoğulculuğu üzerine yazdığım *What It Means to Be an American* (New York: Marsillio, 1992) kitabımdan- faydalandım.

loniciler olarak değil, göçmenler olarak gelmişlerdir ve daha sonra Britanyalılar tarafından işgal edilmiştir. Başka bir istisnayı da, aynı şekilde işgale uğramış Aboriginal halklar oluşturur. Ben burada asıl olarak göçmenler üzerinde duracağım. Quebecliler ve Aboriginaller konusunda, 3. bölümdeki "Kanada" başlığına bakınız; köle olarak ülkeye getirilen Amerikalı siyahlar için, 4. bölümdeki "Sınıf" başlığına bakınız.)

Eğer etnik ve dinsel gruplar varlıklarını sürdüreceklerse, bunu şimdi ancak ve ancak gönüllü birlikler olarak başarmalıdırlar. Demek ki, bu gruplar için başkalarının hoşgörüsüzlüğünden çok kendi üyelerinin farklılıkları tehlikelidir. Devlet her seferinde kendilerine ait bir ulus devlet oluşturmakta olduklarını hayal eden ilk göçmenlerin pençesinden bir kere kurtulduğunda, artık kendisini oluşturan bu grupların hiçbirine bağlı değildir. İlk göçmenlerin dilini ve ayrıca, belli bir koşula bağlı olarak, siyasal kültürünü de sürdürür ancak, çağdaş avantajlar yerinde durduğu müddetçe; devlet, şimdiki halde (ilke olarak) gruplar arasında tarafsızdır, hepsine hoşgörü gösterir ve amaçları bakımından hepsinden özerktir.

Devlet, tüm yurttaşlarını grup üyesi olarak değil bireyler olarak görerek yasa koymayı hedefler. Bu yüzden, gerçek anlamda söylemek gerekirse, hoşgörü nesneleri bireysel seçimler ve eylemlerdir: Bağlılık edimleri, aidiyet ve ibadet ritüellerine katılım, kültürel farklılığın canlandırılması vb.ine bireyler olarak hoşgörü gösterilmesi, her farklılığın grup kültürünün (basmakalıp değil) kişileşmiş bir versiyonu olarak anlaşılması teşvik edilir; bu şu anlama da gelir: Eğer hoşgörü erdemi göstereceklerse, her bir grubun her bir üyesi birbirlerinin farklı versiyonlarını kabul etmek durumunda kalacaktır. Çok geçmeden her bir grup kültürünün çok sayıda versiyonu ve her birine farklı derecede bağlılıklar ortaya çıkacaktır. Bu durumda, hoşgörü köklü bir biçimde ademimerkezi bir biçim alır; herkes herkese hoşgörü göstermek zorundadır.

Bir göçmen toplumunda hiçbir grubun baskı yoluyla ör-

gütlenmesine, kamusal mekanın kontrolünü ele almasına ya da kamu kaynaklarını tekeline almasına izin verilmez. Her tür korporatizm devre dışı bırakılmıştır. İlke olarak, kamu okulları tarih ve yurttaşlık bilgileri öğretir; ulusal değil, yalnızca siyasi kimliğin mevcut olduğu kabul edilir. Bu ilke, kuşkusuz, ancak yavaş yavaş ve eksikli bir biçimde hayata geçirilmiştir. Örneğin, ABD'de devlet okullarının kurulmasından bugüne, okullar çoğunlukla İngiliz-Amerikalıların kendi tarihleri ve kültürleri olarak kabul ettikleri -eski Yunan ve Roma'ya uzanan ve klasik dilleri ve edebiyatı içeren- şeyler öğretilmektedir. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki göçler (Almanlar ve İrlandalıların gelişi) ve yirminci yüzyılın başlamasının (Güney ve Doğu Avrupalıların gelişi) ardından bile, bu standart müfredatın oldukça haklı bir gerekçesi vardı, hala da vardır; zira Amerikan siyasi kurumları en iyi bu arkaplan göz önünde bulundurulduğunda anlaşılır. Daha yakın zamanlarda (bu defa büyük oranda Avrupa dışından, üçüncü büyük göç dalgası döneminde), tüm bu farklı grupların tarih ve kültürlerini bünyeye katma, her gruba bir tür eşit zaman ayırma ve böylelikle "çokkültürlü" okullar yaratma yönünde girişimler yapılmıştır. Ama aslında, Batı hâlâ hemen her yerde müfredat üzerindeki hakimiyetini sürdürmektedir.

Devletin grup kültürleri karşısında tam anlamıyla tarafsız olduğu ya da bütün kültürleri eşit oranda desteklediği -örneğin, 1950'lerde Amerikalıları "istedikleri kiliseye katılmaya" çağıran tren ve otobüs reklamlarında olduğu gibi, bir tür genel dindarlığı teşvik ettiği- varsayılmaktadır. Yukarıdaki sloganda olduğu gibi, tarafsızlık her zaman bir oran meselesidir. Aslında bazı gruplar diğerlerine göre daha fazla kayırılmaktadır -bu örnekte, "kilise"si olan gruplar az ya da çok ilk Protestan göçmen gruplarına benzerler; ama ötekiler de hoşgörülmektedir. Buna rağmen, kiliseye gitme ya da kültürel bakımdan herhangi bir başka özgün pratik, yurttaş olmanın bir koşulu haline de dönüştürmemiştir. Dolayısıyla, kendi grubundan kaçıp hakim siyasal kimliği almak (bu örnekte, "Amerikalı" olmak) görece

kolay olduğu gibi, aşağılanan bir tutum da değildir.

Ancak göçmen bir toplumda birçok insan melez ya da ikili bir kimlik, kültürel ya da politik çizgiler boyunca farklılaşan bir kimlik tercih etmektedir. Örneğin, İtalyan-Amerikalı ifadesindeki tire işareti öteki Amerikalılar tarafından "İtalyanlığın" kabulünü, "Amerikalı" ifadesinin pek güçlü ve özgün bir kültürel talep taşımayan siyasal bir kimlik olduğunun tanınmasını simgeler. Bunun sonucu, kuşkusuz, "İtalyan"ın siyasal talepleri olmayan bir kültürel kimlik olmasıdır. Bu İtalyanlığın hoşgörüldüğü tek biçimdir; o halde, İtalyan-Amerikalılar, sadık insanların gönüllü çabaları ve katkıları yoluyla, yapabildikleri kadarıyla ya da yapabildikleri müddetçe, özel olarak kendi kültürlerini sürdürmelidirler. Ve bu, ilke olarak, yalnızca azınlıklar değil, her kültürel ve dinsel grup için geçerlidir (ancak, yine, kalıcı bir çoğunluk yoktur).

Grupların bu koşullarda -özerk olmaksızın, devlet gücünü ele geçirmeksizin ya da resmen tanınmaksızın, bir toprak temeline oturmaksızın ya da kalıcı bir çoğunluğa karşı sabit bir muhalefet yapmaksızın- varlıklarını sürdürüp sürdüremeyecekleri hala yanıt bekleyen bir sorudur. Hem mezhep temelli hem de "kiliseli" türden dinsel cemaatler şimdiye kadar ABD'de başarılı bir grafik çizmişlerdir. Ancak göreli başarılarının bir nedeni aslında birçoğunun karşılaştığı azımsanmayacak hoşgörüsüzlük olabilir; hoşgörüsüzlüğün, daha önce ileri sürdüğüm gibi, grupları ayakta tutan sonuçları olmuştur genelde. Etnik gruplarsa, kendilerini defterden silecek denetçiler pek mahir olmadığı halde görece daha az başarılıdırlar. Bu gruplar ikili melezleşmiş bir versiyon olarak düşünebileceğimiz bir şekilde varlıklarını sürdürmüştür: Örneğin, grubun kültürü Amerikan-İtalyan'dır, bunun anlamı kültürün ağırlıklı olarak Amerikanlaşmış bir biçim aldığı ve anavatandaki İtalyan kültüründen oldukça farklılaştığıdır; grubun siyaseti İtalyan-Amerikan'dır, yani yerel siyasal pratiklerin ve tarzların etnik bir uyarlamasıdır. John Kennedy'nin ne kadar bir İrlandalı "po-

litikacı", Walter Mondale hala ne kadar Norveçli bir sosyal demokrat, Mario Cuomo'nun hala ne kadar İtalyan bir Hıristiyan Demokrat siyasi entelektüel ve Jesse Jackson'ın hala ne kadar siyah bir Baptist rahip olduğunu düşünün -bunların her biri birçok bakımdan standart Anglo-Amerikan tipoloji ile aynı, ancak birçok bakımdan da ondan farklıdır.[12]

Bu farklılıkların gelecek kuşaklara ya da onların ardından gelecek kuşaklara taşınıp taşınmayacağı belli değil. Olduğu gibi sürmeleri belki küçük bir ihtimal. Ancak sürse bile, bu örnek verdiğimiz dört şahsiyetin ve benzeri birçoğunun torunlarının da tıpa tıp aynı olacakları anlamına gelmez. Göçmen toplumlarının özelliği olan farklı biçimler şimdi bile ortaya çıkıyor. Fiilen ne kadar "farklı" bir farklılığın ortaya çıkacağını bilmiyoruz. Bireysel tercihlere ve kültürle dinin kişileşmiş versiyonlarına hoşgörü, azami (ya da en yoğun) hoşgörü rejimini oluşturur. Ancak bu azamiciliğin uzun dönemli etkisinin ne olacağı, grup hayatını pekiştirecek mi yoksa çözecek mi olduğu sorusunun yanıtı kesinlikle belli değildir.

Kısa bir süre sonra tek hoşgörü konusunun egzantrik bireyler olacağı korkusu bazı grupları (ya da onların en sadık üyelerini) devletten -örneğin, okulları ve karşılıklı yardım örgütleri için gelir ve destek sağlama biçiminde- yardım arama yoluna iter. Çokkültürcülük mantığından baktığımızda, devlet desteği -eğer sağlanacaksa- her sosyal gruba eşit koşullarda sağlanmalıdır. Gelgelelim, pratikte bazı grupların ta başta daha çok kaynağı vardır ve devletin sunduğu her türden fırsatı ele geçirmekte çok daha şanslıdır. Bu yüzden, sivil toplum, üyelerine yardımcı olmada ve onları bir arada tutmada çok farklı başarı oranları gösteren güçlü ve zayıf gruplarıyla, eşitsiz örgütlenmiştir. Devlet, grupları eşitlemeyi amaç edinecekse kaynak dağılımını önemli ölçüde yeniden düzenlemeli ve önemli oranda kamu harcamasını göze almalıdır. Hoşgörünün, en azından potansiyel olarak, boyutları sonsuzdur ama devlet, grup hayatının so-

12. Bu örnekleri Clifford Geertz'e borçluyum.

rumluluğunu ancak belli bir dizi siyasal ve mali koşula bağlı olarak üstlenebilir.

F. ÖZET

Burada birbirini izleyen hoşgörü konularını beş rejim çerçevesinde sıralamak faydalı olacaktır (bunların bir ilerleme anlamına geldiklerini ima etmediğim gibi, yaptığım liste tam olarak tarih sırası da izlemiyor). Çokuluslu imparatorlukta, uluslararası toplumda olduğu gibi, hoşgörü gösterilen - statüsü ister özerk bir cemaat isterse egemen bir devlet olsun- gruptur. Grubun yasaları, dinsel pratikleri, yasal prosedürleri, mali ya da paylaşım politikaları, eğitim programları ve aile düzenlemeleri meşru ve izin verilebilir şeyler olarak görülür, yalnızca asgari düzeyde ve seyrek olarak kesin çizilmiş (ya da çizilebilir) sınırlara tabidir. Aynı şey toplumlararası birlikler için de geçerlidir ancak burada da yeni bir özellik işin içine girmiştir: Ortak bir yurttaşlık çoğu imparatorlukta olduğundan çok daha etkilidir; en azından devletin grup pratiklerine bireysel haklar adına müdahale etmesine imkan verir. Demokratik bir birlikte (İsviçre gibi), bu ihtimal tam olarak gerçeklik kazanmıştır ancak demokrasinin zayıf olduğu, merkezi devletin birliği oluşturan grupların katlanmasıyla varlığını sürdürdüğü ve dikkatini asıl olarak toplumları bir arada tutmaya verdiği yerlerde haklar etkin olarak hayata geçirilemeyecektir.

Ulus devlet yurttaşlığı daha anlamlıdır. Burada hoşgörü konuları hem yurttaşlar hem de belli bir azınlığın üyeleri olarak anlaşılan bireylerdir. Onlara, adeta, türsel sıfatları yüzünden hoşgörü gösterilir. Ama bu bireylerin (devletin yurttaşı olmak zorundadır) türe ait olmaları şart değildir; gruplar üyeleri üzerlerinde hiçbir baskıcı otorite kuramaz ve devlet onları her türlü baskı girişimi karşısında korumak için şiddete başvurarak müdahale eder. Bu yüzden yeni seçenekler ortaya çıkmıştır: grupla

gevşek bir bağ, herhangi bir gruba bağlı olmama ya da çoğunluğa asimile olma. Göçmen toplumlarında, bu seçenekler artar. Bireyler tam da kendi özel isimlerini taşıyan bireyler olarak hoşgörülür ve seçimleri bir kalıba göre değil kişiselliği içinde anlaşılır. Burada grup hayatının kişiselleşmiş çeşitleri; grubun öteki üyelerinin sırf bir bütün olarak toplum tarafından hoşgörüldüğü için bile olsa hoşgörmek zorunda kaldığı şu ya da bu türden çok farklı varoluş biçimleri ortaya çıkar. Köktenci bağnazlık bu genel hoşgörüyü, kendi dinsel kültürü hakkında da geniş görüşlü olmasını gerektiren bir neden olarak almayı reddetmesiyle diğerlerinden ayrılır. Bazen, bu türden bir bağnazlığın başını çekenler göçmen toplumunun hoşgörü rejimine tümden karşı çıkarlar.

III
Karmaşık örnekler

Örnek durumlarla ilgilenenlerin gayet iyi bildiği gibi, her örnek durum biriciktir. Ben şimdi II. bölümdeki kategorilere girmediği iyice ortada olan üç ülkeyi ele alacağım. Bu ülkelerin üçü de sosyal ya da anayasal bakımdan ikili ya da üçlü bölünmüş karma rejimlerdir; onlar benim kategorilerimin zorunlu olarak uzak kaldığı "gerçek hayat"ın bildik karmaşasını sergilerler. Bu örneklerin ardından da rejimlerin bir karması olmasından çok bu rejimleri, hala gelişmekte olan anayasal bir yapılanma içine almasıyla tümden yeni bir şey olan Avrupa Topluluğu'nu kısaca ele alacağım.

Fransa bir yandan klasik bir ulus devlet olması, öbür yandan da Avrupa'nın önde gelen bir göçmen toplumu; aslında dünyanın önde gelen göçmen toplumlarından biri olması yüzünden, özellikle yararlı bir örnek oluşturur. Aldığı göçün boyutları Fransız ulusunun olağanüstü asimile edici güçlerinden dolayı gölgede kalmıştır; öyle ki Fransa'yı son derece ayrıksı ve tekil bir kültürü olan homojen bir toplum olarak tahayyül edebilirsiniz. Çok yakın zamana kadar, Doğu'dan ve Güney'den gelen büyük sayıdaki göçmenler (Polonyalılar, Ruslar, Yahudiler, İtalyanlar ve Kuzey Afrikalılar) hiçbir zaman ulusal azınlıklar olarak ortaya çıkmadılar. Çok çeşitli cemaat örgütleri -yayınevleri, yabancı dilden gazete ve dergi vb.- kurdular kuşkusuz, ama (ülkede kalmayı düşünmeyen küçük siyasi mülteci grupları dışında) Fransız politika ve kültürüne, yalnızca son derece baskıcı ve çok hızlı bir asimilasyon ortamında karşılıklı moral ve destek için bir araya geldiler. Fransa, bütün diğer Avrupa ülkelerinden çok daha fazla bir göçmenler toplumudur.[1] Ancak buna rağmen çoğulcu bir toplum değildir; ya da en azından kendisini çoğulcu bir toplum olarak düşünmez, ve öyle olduğu düşünülmez de.

Bu anormalliğin -yani, kültürel farklılığın fiziksel mevcudiyeti ama kavramsal yokluğu- en makul açıklaması modern Fransız tarihinde, özellikle de cumhuriyetçi bir ulus devletin devrimci yapısında yatar. Kiliseye ve ancien regime'e karşı verilen bir siyasi mücadele sürecinde yaratılan milliyetçilik siyasi ve popülist bir nitelikteydi; halkı bir davaya adanmış bir yurttaşlar topluluğu olarak göklere çıkarıyordu. Gerçi bu dava cumhuriyetçi olduğu kadar Fransız olmak davasıydı ama, bu dinsel, etnik ya da tarihsel olarak tanımlanabilecek bir Fransızlık değildi. Kişi cumhuriyetçi olarak, sözcüğün bu yeni anlamında

1. Bak., William Rogers Brubaker (der.), *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America* (Lanham, Md.: University Press of America [German Marshall Fund için], 1989), s. 7.

Fransız da oluyordu; devrimci ruh dorukta olduğunda yabancılar -Fransız dilini öğrendikleri, kendilerini cumhuriyete adadıkları, çocuklarını devlet okullarına gönderdikleri ve Bastille Günü'nü kutladıkları müddetçe- hoş karşılandı en azından dönem dönem.[2]

Göçmenlerin, yurttaşlar cemaati yanında (ve potansiyel olarak onunla çatışma halinde) herhangi bir türden etnik cemaat örgütlemeyi gerçekleştirecekleri sanılmıyordu. Yurttaşlığı farklılaştıran ve bölen güçlü ikincil birlikler karşısındaki Fransız düşmanlığının öncesinde Rousseau'nun siyaset teorisi yatar ve ilk defa, Yasama Meclisi'nde Yahudi özgürleşmesi üzerine 1791 yılında yapılan tartışmada tüm açıklığıyla ifade edilmiştir. Merkezin bir temsilcisi olan Clermont-Tonnerre, özgürleşmeden yana çoğunluk adına konuşurken, şöyle diyordu: "Bir ulus olarak Yahudilere hiçbir şey verilmemelidir ancak bireyler olarak Yahudilere her şey verilmelidir".[3] 1944'te yazan Jean Paul Sartre bunun hala tipik Fransız "demokrat"ının tavrı olduğunu iddia eder. "[Demokratın] Yahudi savunusu bir insan olarak onu kurtarırken bir Yahudi olarak yok eder... soyut bir insan hakları ve yurttaş hakları öznesinden... başka hiçbir şey bırakmaz."[4] Bireyler vatandaşlığa alınabilir ve asimile edilebilir; bu anlamda Fransızlık kucaklayıcı bir kimliktir. Ancak cumhuriyetçi bir ulus devlet olarak Fransa, Clermont-Tonnerre'in ısrarla belirttiği gibi, "ulus içinde bir ulusa" hoşgörü gösteremez.

Devrim böylelikle tüm göçmen gruplara karşı Fransız tutumunun temellerini atmış oldu. Bu, Normanların, Bretonların ya da Occitaneanların hakiki birer ulusal azınlık oluş-

---

2. Fiili örnek bu kısa özetin akla getirdiğinden çok daha karmaşıktır. Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992) kitabında mükemmel bir anlatım sergilemiştir.

3. Bu tartışmanın bir analizi için, bak., Gary Kates, "Jews into Frenchmen: Nationality and Representation in Revolutionary France", *Social Research* 56 (sonbahar 1989), s. 229.

4. Jean-Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, çev. George J. Becker, önsöz Michael Walzer (New York: Schocken, 1995), s. 56-57.

turduklarının en başından ve tutarlı bir biçimde inkarı anlamına geliyordu. Ve kabul etmek gerekir ki, Fransız cumhuriyetçiler yıllar boyu devrimin birlikçi idealini ayakta tutmakta övgüye layık bir başarı göstermişlerdir. Elbette, göçmenler az ya da çok gönüllü olarak bu ideali özümlediler ve Fransız yurttaşı diye çağrılmayı başardıkları için mutluydular. Amaçları yalnızca bireyler olarak -örneğin, sinagoga giden, evde Lehçe konuşan ya da Rusça şiir okuyan insanlar olarak- hoşgörülmekti. Onların ayrı bir azınlık üyesi olarak tanınmak gibi açık bir beklentileri yoktu, olsa bile bu kabul edilemezdi.

Bu durum denizaşırı imparatorluğun çöküşüne ve Fransa'ya büyük sayılarda Kuzey Afrikalı Yahudilerin ve daha büyük sayılarda Müslüman Arapların gelişine kadar sürdü. Söz konusu gruplar, kısmen sayıları yüzünden ve kısmen de değişen bir ideolojik iklim yüzünden cumhuriyetçi ideali sınamaya ve ardından da ona meydan okumaya başladılar. Onların korumak ve yeniden üretmek istedikleri kendi kültürleri vardı; ataları gibi çocuklarını Fransızlaştırmaya ("Amerikanlaştırma"nın aksine gerçekte kullanımda böyle bir kavram da yoktur, bu yüzden süreç kendiliğinden olmaktadır)[5] adanmış devlet okullarına göndermekten yana değildiler. Bir grup olarak tanınmak ve grup kimliklerinin açıktan sergilenmesine izin verilmesini istiyorlar. Onlar, adeta, Fransızların yanı başında yaşayarak Fransız yurttaşı olmak istiyorlar. Birçoğu da kendilerini ve çocuklarını eski tarzda asimile etmeyi amaçlamış emsal Yahudilere ya da Araplara karşı belirgin bir biçimde hoşgörüsüzdür.

Bunun doğrudan sonucu (temsilcileri hükümet, sağ ve sol siyasi partiler, öğretmenler sendikası vb. olan) cumhuriyetçi asimilasyoncularla (temsilcileri seçilmiş ya da seçilmemiş liderler ve militanlar olan) yeni göçmen grupları arasında ortaya çıkan rahatsız edici bir soğukluktur. Cumhuriyetçiler evrensel ve tek tip bir yurttaşlar cemaatini korumak istiyorlar; dinsel ve etnik

5. Ancak *francisation/oy verme* sözcüğü mevcut Quebec tartışmalarını kapsamaz.

farklılıklara ancak bunlar özel ya da aile ortamlarında sürdürüldükleri -klasik ulus devlet normuna uydukları- müddetçe hoşgörülüdürler. Yeni göçmenler ya da çoğu, her bir kültürün kendi başına durduğu ve içsel çatışmalara girdiği Amerikan versiyonuna henüz hazır olmasalar da, bir tür çokkültürcülük istemektedir. Belki de gerçekten istedikleri bir tür millet sistemidir -yani, ülke içinde kurulmuş bir denizaşırı imparatorluktur.

B. İSRAİL

İsrail Fransa'dan bile karmaşık bir örnek oluşturur zira dört yurt içi rejimden üçünü bünyesinde toplar -bir zamanlar dördüncüsü de önerilmişti. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Siyonist hareketin bir kesimi bir Arap-Yahudi toplumlar birliğini; iki uluslu bir devleti savunuyordu. Pratikte bu planın imkansız olduğu ortaya çıktı çünkü Yahudilerle Araplar arasında tartışılmakta olan temel mesele bir hoşgörü rejimi (Hangi yapılar içinde Yahudilerle Araplar birbirlerine hoşgörü göstermeye razı olacaktır?) örgütlemekten çok rejimin içinde kimlerin yer alacağı (Ne kadar Arap ve ne kadar Yahudi bu rejime katılacak?) idi. Bu son soruya ilişkin, iki grup ortak bir yanıt oluşturamadı. Göç meselesi 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Yahudiler için özellikle acildi ve bağımsız bir Yahudi devleti kurulmasının başta gelen güdülenimini oluşturuyordu.

Bu devlet kuşkusuz toplumlararası bir birlik değildir. Tersine derin bölünmelere uğramıştır; üç farklı bölünmeden bahsedebiliriz. Birincisi, çağdaş İsrail, klasik bir ondokuzuncu yüzyıl milliyetçi hareketi tarafından kurulmuş ve belli başlı bir "ulusal azınlık"ı Filistinli Arapları, barındıran bir ulus devlettir. Azınlık üyeleri devletin yurttaşlarıdır ancak tarihlerinin ve kültürlerinin o devletin kamusal hayatında yansıdığına tanık olmamışlardır. İkincisi, İsrail, Osmanlı İmparatorluğu ardından

kurulan (Britanya İmparatorluğu'nun aracılık ettiği) devletlerden biridir ve, Yahudiler, Müslümanlar ve Hıristiyanlar olmak üzere çeşitli dinsel cemaatin oluşturduğu millet sistemini sürdürmektedir; cemaatlerin kendi mahkemelerini (aile hukuku için) kurmalarına izin verilmiştir ve kısmen farklılaşmış bir dizi eğitim programı uygulanmaktadır. Ve üçüncü olarak, İsrail Yahudi çoğunluğu, her tarafa dağılmış bir diasporanın -bazen tartışma konusu olan ortak Yahudiliklerine rağmen, aslında çok farklı tarihleri ve kültürleri olan insanların bir araya toplanması- parçalarından gelmiş bir göçmenler toplumudur. Aralarındaki fark bazen etnik, bazen de dinseldir. Onları parçalı bir çoğunluk olarak bir arada tutan şey aslında azınlığın militanlığıdır; bazen o bile yetmez. Siyonizm güçlü bir uluslaştırma gücüdür ancak Fransız cumhuriyetçiliğinin asimile edici gücüne sahip değildir.

Bu kısa tanımlamaların her biri, adeta standart tiplere denk düşer; her bir rejim -ulus devlet, imparatorluk ve göçmen toplumu- kabaca bağımsız olarak var oldukları zaman nasıl görünüyorlarsa öyle görünürler. Ama pratikte, üçü karmaşık yollarla birbirine baskı uygular ve her birinin ayrı ayrı yapısında olanın ötesinde gerilimler ve çatışmalar oluşturur.[6] Örneğin, millet sistemi bireyleri kendi dinsel cemaatlerine hapseder ama bu cemaatler bütün yurttaşların doğal ya da tekil cemaatleri değildirler -çoğu sekülerleşmiş ya da kendi tarzlarında dindar olan, Batı Avrupa'dan, Amerika'dan ve eski Sovyetler Birliği'nden göçmüş Yahudiler için özellikle değildir. Onlar Musevi yasalarına göre işleyen mahkemeleri hoşgörüsüz ve baskıcı, asla bilmedikleri eski devirlerin kalıntıları olarak görürler.

Bir biçimde benzer olarak, Arap azınlık, yalnızca azınlık statülerini pekiştirdikleri için değil aynı zamanda tanınma ve eşit muamele görme yönündeki siyasi mücadele üzerinde tahakküm kurdukları için de, Yahudi göçmenleri bir hakaret, bir tehdit ola-

6. Bu gerilimlerin bazılarının faydalı bir anlatımı için, bak., Dan Horowitz ve Moshe Lissak, *Trouble in Utopia: The Overburdened Polity of Israel* (Albany: State University of New York Press, 1989).

rak görürler. Arapların aksine, bu göçmenler tarihlerinin ve kültürlerinin Yahudi devletinin kamusal hayatına yansımasını beklerler ama aslında bunların birçoğu yansımaz. Bu gruplar kendi farklılıkları temelinde, Siyonist kurucuların aklından geçmeyen, ama göçmen toplumlarının özelliği olan bir çeşit devlet tarafsızlığı ya da çokkültürcülük talep etmektedir. Bu düzenlemeler ilke olarak Arapları içerse de pratikte içermez; ya da Arapları sadece resmi olarak içerir ancak, örneğin, Arap okullar, devlet fonlarından paylarına düşeni almazlar.[7] Göçmen (ya da Yahudi) gruplar bağlamında karşılıklı hoşgörüyü hayata geçirme çabası, Yahudi devletini Arap azınlığına karşı gerçek anlamda hoşgörülü kılma çabasının önüne geçer. Kuşkusuz, bu öncelik İsrail ile Arap komşuları arasındaki uluslararası çatışma tarafından pekiştirilmiştir ancak aynı zamanda farklı rejimlerin yan yana yaşamalarının güçlüğünü de gösterir.

Bu koşullarda uygun nesnesinin belirsizliği -bireyler mi yoksa cemaatler mi?- yüzünden hoşgörü zorlaşır. Eğer hoşgörülecek olan cemaatler ise, bu cemaatler dinsel midir, ulusal mıdır yoksa etnik midir? Denebilir ki, yanıtların kapsayıcı olması gerekir; yani, hoşgörü gösterilecek olan: yukarıdakilerin hepsidir. Uluslararası çatışma bir çözüme kavuşturulursa, bu üç katlı bölünmüş toplumda hoşgörü, tek bir bölünmenin olduğu birçok örneğe kıyasla daha kolay hale gelebilir çünkü hoşgörü adeta farklı doğrultularda hareket edecek ve farklı kurumsal yapılar içinden geçerek dolayımlanacaktır. Ancak bu dolayımlama yapıların aşamalı olarak gözden geçirilmesini, her birinin bir diğerine göre düzenlenmesini önvarsayar. Bu süreç neyi gerektirir? Belki, üç cemaatteki fiili bölünmeleri yansıtmak üzere dinsel mahkemelerin çoğalmasını. Belki, Arap kasaba ve köyleri için belli türden yerel özerklik. Belki de, demokrasi, çoğulculuk ve hoşgörüyü öğretecek ve tüm farklı devlet okullarında -Arap ve Yahudi, seküler ve dinsel- zorunlu olacak tek

7. Alex Weingrod, "*Palestinian Israelis?*", Dissent (yaz 1996): 108-10.

bir "yurttaşlık" müfredatı. Bu önerilerden ilki millet sistemini göçmen toplumuna göre düzenleyecek; ikincisi ulus devleti ulusal azınlığın çıkarlarını gözetme yönünde değiştirecek; üçüncüsü devletin taleplerini göçmen toplumu tarzında -yani, ulusal, dinsel ya da etnik koşullardan çok siyasal ya da ahlâki anlamda- ortaya koyacaktır. Ancak İsrail'in rejimlerin her birinde -ve aynı zamanda etkileşime girdikleri "sınırlar" boyunca- tekrarlanan krizler/bunalımlar yaşadığını unutmamak gerekir.

C. KANADA

Kanada, başta Aboriginal halklar ve Fransızlar olmak üzere, çok sayıda azınlık ulusları olan bir göçmen toplumudur; bu azınlık grupları da ayrıca işgallere uğramıştır. Azınlıklar göçmenler gibi dağılmış değildirler ve çok farklı bir tarihe sahiptir. Birey olarak ülkeye gelişleri kolektif bellekte yer tutmaz; aksine, onlar uzun bir geçmişe dayanan bir cemaat hayatı hikayesi anlatırlar. Arzuladıkları da işte o hayattır ve bunun göçmenlerden oluşmuş, sıkıca örgütlenmemiş, son derece hareketli ve bireyci toplumda sağlanamayacağı korkusunu taşırlar. Güçlü çokkültürlü politikalar bile büyük bir ihtimalle bu tür azınlıklara yardım etmeyecektir çünkü bu tür bütün politikalar yalnızca "tımak içine alınmış" kimlikleri -yani, her bireyin kendisi için bir tür birlik oluşturarak bireysel kimliğini müzakere ettiği parçalı kimlikleri- destekler. Buna karşın, bu azınlıkların istediği kolektif olarak müzakere edilen bir kimliktir. İşte bu nedenden dolayı azınlıklar önemli bir siyasi otoritesi olan bir kolektif faile ihtiyaç duyar.

Quebecliler için en önemli şey, Fransız dili ile yaşamak, artık kendilerinin başlıca ayırıcı işareti haline gelmiş olan bu dili var etmektir. Gündelik hayatları öteki Kanadalılarınkinden önemli bir farklılık göstermez. Aboriginal ulusların kendi dilleri yanında hala kendi ayrı kültürleri vardır ve bu kültürleri geniş bir sosyal etkinlikler kümesini kapsar. Bu grupların ikisi de eğer

kendi varlıklarını mevcut biçimde sürdüreceklerse muhtemelen Kanada içinde belli bir özerkliğe (ya da Kanada'dan bağımsız olmaya) ihtiyaç duyacaktır. Hoşgörü, bu projenin gerektireceği politik otorite ve baskıcı güçler kullanmak yoluyla, bu grupların özerk ya da bağımsız olmasına izin verilmesini ya da bunu yapmayı denemelerini gerektirir mi? Azınlıklardan kendilerini bir göçmen toplumu modeline uydurmaları neden istenmesin ki?

Ancak ne Aboriginaller ne de Quebecliler göçmendir. Onlar hiçbir zaman göçmenliğin getirdiği kültürel tehlikeleri ve kayıpları kabul etmemiştir. Fransızlar kolonici olarak gelmişlerdir. Aboriginaller isimlerinden de anlaşılacağı üzere yerli halklardır. Hem Aboriginaller hem de Fransızlar haksız bulabileceğimiz savaşlar sonucu işgale uğramışlardır (belki Fransız-Britanya savaşlarında her iki tarafın da haksız olduğu söylenebilir çünkü bu savaşlarda konu "Kızılderililere" kimin hakim olacağı idi). Bu türden bir tarih ışığında bakıldığında, belli bir tür özerklik tamamen haklı görülüyor. Gelgelelim, hayata geçirilmesi kolay değildir çünkü bunu hayata geçirmek farklı halklara farklı muamele etmeyi ve aynı ülkenin farklı parçalarında -yasa karşısında liberal eşitlik ilkesine bağlı bir ülkede- farklı rejimler kurmayı gerektirecektir.

Kanadalıların (şimdiye kadar) Quebecliler için anayasal bakımdan "özel statü" vermeyi reddetmeleri -bölgedeki ayrılıkçı politikaların ana nedeni- bu anlayıştan türemiştir. Bu bölgeye tüm ötekilerden farklı davranılması neden gereksin ki? Neden o bölgenin hükümetine ötekilere tanınmayan güçler verilsin ki? Böylelikle, bu sorulara ilişkin tarihsel bir yanıta, aslında 1760 yılındaki Fransız kapitülasyonunun maddeleri ve 1776 Quebec Yasası ile onaylanmış, Quebec'i Britanya İmparatorluğu'na katan bir yanıta ima yollu değinmiş oldum. Bünyeye katma ardından standart çokkültürcülük geldi: Buna göre, "garanti edilmiştir ki: Roman Katolik dini, Fransız dili, senyör mülkiyet sistemi ve Fransız döneminden kalma gelenek hukuku ve yönetim biçimleri bir meclis kurulana kadar sürecektir. Daha sonra Qu-

ebec vekilleri bu eski biçimleri uygun gördükleri biçimde değiştirebilirler".[8]

Diğer temel unsurlarının böylesi "garantiler"inin olmadığı liberal bir devlet ve göçmen toplumu için bunun gibi bir düzenleme geçerli olabilir mi? Bu sorunun kesin yanıtı yoktur. Ancak hoşgörü gerçekten farklı olan, farklı tarihlere ve kültürlere sahip gruplara genişletildiğinde, muhtemelen belli türden yasal ve politik farklılaştırmalara gerek duyar. Charles Taylor'ın "asimetrik federalizm" adını verdiği şeyin mantığı yalnızca tarihe (ya da anlaşmalara) dayanmaktan çok; en somut haliyle, adeta, kendi kültürlerini var etmeyi ve onun somut temsilcileri olarak tanınmayı sürdürmek için bu farklılıkları öne çıkaran insanların fiilen var olan farklılıklarına ve arzularına dayanır.[9] İstek açıktır, tartışmalı olan yalnızca araçlardır. Quebecliler, verili göç oranı ve Kanada'da İngilizce konuşanların baskısı düşünüldüğünde, Fransızcanın gündelik kullanımını sağlamlaştırmaya yetecek otorite olmazsa Fransızcayı kamusal bir dil olarak korumaktan -er ya da geç- aciz duruma düşeceklerini iddia etmektedir. Ancak Quebecliler aynı zamanda bu yetkinleştirmenin, bir bütün olarak projeyi tehlikeye sokmadan, liberal sınırlar içinde tutulabileceğini de -yani, hoşgörünün Fransızca konuşmayan nüfus için de kabul edilebileceğini (bu da Quebec Anlaşması ile teminat altına alınmıştı)- iddia etmektedir. Eğer durum buysa, şimdiye kadar anayasal bir düzenlemeyi engellemiş ve belki de ortadan kaldırmış pratik zorluklara rağmen, Quebec teorik olarak sorun yaratmayan bir mesele olacaktır.

---

8. James Tully, *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 145-46. Tully, Quebecois, özellikle Aboriginal hakların güçlü bir savunusu ile birlikte Kanada'da hoşgörünün açmazlarının mükemmel bir anlatımını sunmuştur. Benim buradaki görüşlerimin faydalı bir liberal düzelticisi için, bak., Kymlicka, *Multicultural Citizenship.*

9. Bak., Charles Taylor'ın Kanada etnik politikası üzerine toplu denemeleri: *Reconciling the Solitudes: Essays on Canadian Federalism and Nationalism*, (der.), Guy Laforest (Montreal: McGill-Queens University Press, 1993).

Aboriginal halklar için mesele biraz daha zordur; çünkü hayat tarzlarının özerklik koşullarında bile, liberal sınırlar içinde sürdürülüp sürdürülemeyeceği kesin değildir; çünkü onların tarihsel bakımdan liberal bir hayat tarzı olmamıştır. İçsel yapılarıyla hoşgörüsüz ve liberallikten uzak gruplar (diyelim, çoğu kilise benzeri gruplar), gönüllü birliktelikten yana oldukları müddetçe, liberal bir toplumda hoşgörüyle karşılanabilirler. Ne var ki, kendi üyeleri üzerinde baskıcı bir otorite kuran özerk cemaatler olarak hoşgörülebilirler mi? Bu son tür hoşgörü eski imparatorluklarda mümkündü çünkü katılımcılar yurttaş (ya da, en azında, kelimenin tam anlamında yurttaş) değildiler; bundan dolayı Aboriginal halkların geleneksel liderleri imparatorluk dönemden kalma anlaşmalara da gönderme yapabilmektedirler. Ancak Aboriginaller bugün Kanada yurttaşlarıdır ve cemaatlerinin otoritesi Kanada genel yasaları -örneğin, 1981 Haklar ve Özgürlükler Sözleşmesi- ile sınırlanmıştır. Anayasal haklar her tür kolektifliğin sınırlarını belirler; bu hakların maksadı bireyleri yetkinleştirmektir ve dolayısıyla zorunlu olarak kolektif (bu örnekte, kabilesel) hayat tarzını tehlikeye sokarlar.

Aboriginal kültür, varlığını sürdürmesi kural olarak yalnızca bir ihtimal olan; garantisi olmayan ayrı bir cemaat ya da bir dizi cemaatin kültürü olarak hoşgörülmektedir. Cemaatler, varlığını sürdürme şansını artıran ama bireysel uzaklaşma ve terk karşısında etkili engeller oluşturmayan kurumları, meşru liderleri ve mevcut kaynakları ile yasal olarak düzenlenmiştir. Bu yüzden, Aboriginallerin durumu Yahudiler, Baptistler, Litvanyalılar ya da herhangi bir başka dinsel ya da göçmen cemaatinden farklıdır çünkü bu grupların hiçbiri aynı şekilde düzenlenmiş ya da tanınmış değildir. Yurtları işgale uğramış ve uzun süre boyunduruk altına alınmış olduklarından, Aboriginal halklara eski kültürlerini örgütlemeleri ve hayata geçirmeleri için daha fazla yasal ve politik hareket alanı sağlanmıştır ve sağlanmalıdır da. Ancak bu alanın da kapıları ve pencereleri

vardır; bu alanda yaşayanlar aynı zamanda yurttaş da oldukları müddetçe, toplumun geneline tamamen kapatılamaz. Bu insanlar -tıpkı, şimdi, Yahudilerin, Baptistlerin ve Litvanyalıların yaptığı gibi- ayrılmaya, dışarda kalmaya ya da içerde yerleşik liderlere ve uygulamalara karşı muhalefet yürütmeye karar verebilirler. Aboriginal uluslara uluslar olarak hoşgörü gösterilir ancak onların üyelerine de, aynı şekilde, ulusal hayat tarzlarını gözden geçirebilen ya da reddedebilen bireyler olarak hoşgörü gösterilir. Bu iki hoşgörü biçimi, yan yana yaşamanın ayrıntıları üzerinde dikkatle durulması gerekse de, yan yana yaşarlar ve uzun dönem yan yana yaşamalarının kaderi hâlâ kesin değildir.

D. AVRUPA TOPLULUĞU

Ben Avrupa Topluluğu'nu, ne bir imparatorluk ne de toplumlararası bir birlik olan, ikisinden de farklı ve belki de dünyada yeni, bir ulus devletler birliği örneği olarak alıyorum. Hala biçimlenme aşamasını yaşadığı, anayasal düzenlemeleri hala tartışmalı ve belirsiz olduğu için, değerlendirmem büyük oranda spekülatif olacak. Sorumuz şu: Bu öngörülen birlikte hoşgörü hangi biçimler alabilir?

Brüksel'deki yetkililerin emperyalist emeller taşıdığına dair suçlamalar ileri sürülmüş olmakla birlikte, Avrupa Topluluğu bir imparatorluk değildir; çünkü katılımcı devletler egemenlik güçlerinin yalnızca bir parçasını devredeceklerdir. Bu güç devrinin boyutları hangi sonuçları üretirse üretsin, devletlerin elinde tuttuğu güçler özerkliğin çok üstünde kalacaktır. Ve bu, katılımcı devletlerin sayıları ve yine onların tam egemen olmamaları yüzünden, toplumlararası bir birlik de değildir. O halde Topluluk, yalnızca belli sınırlı amaçlar için bir araya gelmiş bir egemen devletler ittifakı neden olmasın ki? Gelgelelim, ittifak politikalarının uzun tarihi içinde burada üyelerin niyet ettiği türden bir ekonomik işbirliğine rastlanmaz. Bu modelin ittifaka

denk düşmemesinin başka bir nedeni de üyelerin üzerinde anlaştıkları "Sosyal Şart"tır. Bu haliyle, sözleşme maddeleri oldukça zayıftır ancak yine de, ücretler ve bir haftadaki çalışma süreleri için getirdiği asgari kıstaslara ek olarak, "emek piyasasının fırsatları ve çalışma hayatındaki tutumlar bakımından kadınlarla erkeklerin eşitliğini" hükme bağlamaktadır.[10] Bu maddeler Birleşmiş Milletler tarafından yürürlüğe konan uluslararası haklar bildirgesinin maddelerinden farklıdır; sırf teşvik edici maddeler olmanın ötesinde, şu an için hayata geçirilme mekanizmaları kesin olmasa da, hayata geçirilmek üzere düzenlenmiştir.

Aslında, 1960'lardan beri yasal olarak hayata geçirilebilir olan bir Avrupa insan hakları sözleşmesi zaten mevcuttur ve Topluluk şartı şimdi buna eklenmiştir. Bu ikisinin birleşmesini ve kapsamlı bir pozitif ve negatif haklar dizisi halinde genişlemesini düşünün (ben burada bu dizinin tek tek maddeleri üzerinde akıl yürütmeyeceğim): Üye devletlerde, siyasal kültürlerinin özelliklerinde ya da uzun süredir var olan sosyal veya ekonomik düzenlemelerinde (toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri gibi) hoşgörülüp de yeni Topluluk'da hoşgörülmeyecek pratikler olacaktır -belki şimdi bile vardır. Göreceğimiz gibi, bazı bakımlardan, Avrupa Topluluğu üyelerinin geçmişte olduğundan daha hoşgörülü ve farklı biçimlerde hoşgörülü olmaları gerekecektir. Fakat, bizim düşündüğümüz haliyle, şart bir dizi sınırlama getireceği ve bu sınırlamalar haklar diliyle ifade edilecekleri için, muhtemelen tüm öteki kurallara ve pratiklere hükmedecektir. Bu hakimiyetin önemli uzantıları olacaktır: Siyasal tartışma odağını meclislerden mahkemelere ve yarı-yargısal idari birimlere (bir bakıma, ABD'de olduğu gibi) kaydıracaktır; hukuk davası sayısını fazlalaştıracaktır; ve en

10. Martin Holland, *European Integration: From Community to Union* (London: Pinter Publishers, 1994), s. 156. Ayrıca, "Avrupa'da yeni sosyal haklar" tartışması için, bak., Maurice Roche, *Rethinking Citizenship: Welfare, Ideology and Change in Modern Society* (Cambridge: Polity Press, 1992), 8. b.

önemlisi bireylerin bağlı oldukları ulus devletler, etnik ya da dinsel gruplar karşısındaki göreli güçlerini artıracaktır. Eski imparatorluklar farklı yasal kültürlere hoşgörü gösterirken, yeni Topluluk göründüğü kadarıyla (zamanla ve gelişimini sürdüreceği varsayımıyla) herşeyi kapsayan tek bir hukuk düzeni kuracaktır.

Gelgelelim, aynı zamanda üye devletler iki anlamda, eskiden olduğundan daha fazla heterojen olacaktır. Birincisi, Topluluk, devletler içindeki bölgeleri sosyal ve ekonomik politikanın meşru nesneleri olarak tanımaktadır; ve muhtemelen bir gün siyasal özneler olarak da tanıyacaktır. Bu tanıma hemen hemen kesin olarak İskoçyalılar ya da Basklılar gibi toprak temelinde yoğunlaşmış azınlıkların konumunu güçlendirecektir (daha şimdiden beklentilerini artırmıştır). Ama bölgeciliğin uzun dönemli etkileri, bölgesel etnik yoğunlaşmaları parçalama eğilimi taşıyan yeni heterojenliğin ikinci kaynağıyla, yani göçle karşı karşıya gelecektir. Topluluk "yurttaşları" halihazırda geçmişte olduğundan çok daha özgür biçimde sınırları geçip hareket etmekte ve beraberlerinde yalnızca kazanılmış ve artık taşınabilir olan haklarını değil aynı zamanda eski kültürlerini ve dinlerini de getirmektedir. Çoğunluk uluslar kendilerini çok geçmeden, alışkın olmadıkları bir biçimde azınlıklarla bir arada yaşar bulacaklardır; yerleşik ulusal azınlıklar hoşgörünün gerektirdiği düzenlemelere ilişkin yeni fikirler taşıyan yeni grupların meydan okuyuşuyla karşılaşacaktır. İnsanlar ne kadar fazla hareket ederlerse, bir bütün olarak Topluluk, belli bir toprak parçasına güçlü bir bağlılık duymayan, coğrafi bakımdan dağınık çok sayıda azınlık barındıran bir göçmen toplumuna o kadar çok benzeyecektir.

Kuşkusuz, üye devletler ulus devlet olmaya devam edecektir; hiç kimse, örneğin, Hollandalılardan ya da Danimarkalılardan kendi ülkelerinde bir azınlık, çok sayıda grup içinde bir grup haline gelecek kadar fazla sayıda göç almasını beklemiyor. Her şeye rağmen, devletler kendi seçmedikleri bu

yeni gelenlere hoşgörü göstermeye mecburdur (yeni gelenlerin hepsi "Avrupalı" da olmayacaktır çünkü üye devletlerin birinin vatandaşı olan kişiyi tüm öteki üyeler kabul etmek zorundadır). Devletler bu yeni gelenlerle, onların kültürel ve dinsel pratikleriyle, aile düzenleriyle ve politik değerleriyle kendi barışlarını yapacaklardır -kuşkusuz, bu barış her zaman (daha sonraki yaygınlaşmasına ve gücüne bağlı olarak, ortak bir hoşgörü rejimi doğurabilecek ya da doğurmayacak) Sosyal Şart'a tabi olacaktır.

Benzer bir biçimde, yeni gelenler yeni ülkelerinin politik kültürüyle kendi barışlarını yapacaktır. Kuşkusuz, farklı gruplar farklı düzenlemeler talep edecektir; tüm göçmen gruplarında hissedilen bireyleşmeci baskılara rağmen, grupların bazıları kesinlikle korporatist düzenlemeler isteyecektir. Ama bu talepleri, gönüllü birliğin temel ulus devlet kalıbına uydurulmuş oldukça değişik versiyonlar dışında, ev sahibi devlet tarafından büyük bir ihtimalle kabul edilmeyecektir. Brüksel'deki Topluluk görevlileri ya da Strazburg'daki Topluluk yargıçları da korporatizm taleplerine müdahalede bulunacak; olsa olsa bireysel hakları güçlendirecektir. Sonuçta ortaya neyin çıkacağı belli değildir: Bireyler etnik ya da dinsel gruplarla özdeşleşecekler ve bir tür resmi tanınma isteyeceklerdir ama, yeni çevrelerine uyum sağlayan, asimilasyona uğrayan, grup dışı evliliklere giren göçmenler gibi dönüşüme uğrayan bu gruplar da istikrarsız hale gelecektir. Avrupa Topluluğu, göründüğü kadarıyla, tüm üye ülkelerine çokkültürcülüğün avantajları ve sorunlarını yaşatacaktır.

IV
Pratik meseleler

A. GÜÇ

Günlük konuşmada sık sık hoşgörünün her zaman bir eşitsizlik ilişkisi olduğu, hoşgörülen grupların ya da bireylerin aşağı bir konuma yerleştirildiği söylenir. Birisini hoşgörmek bir güç eylemidir; hoşgörülmek de zayıflığın bir kabulü.[1] Bu bileşimden daha iyi bir şeyi, hoşgörünün ötesinde, karşılıklı saygı benzeri bir şeyi amaçlamamız gerekir. Ne var ki, beş rejim ortaya serildiğinde, hikayenin daha karmaşık olduğu görülüyor; karşılıklı saygı hoşgörüyü oluşturan tavırlardan biri yalnızca -belki en çe-

1. Kar., Stephen L. Carter, *The Culture of Disbelief* (New York: Basic Books, 1993), s. 96: "Hoşgörü dili gücün dilidir".

kici tavır, ama zorunlu olarak gelişecek ya da zaman geçtikçe istikrar gösterecek bir tavır değil. Aslında bazen, siyasal olarak üstün ya da aşağı durumda oluş açıktan gösterilip ortak olarak kabul edildiğinde hoşgörünün en iyi şekilde işlediği görülür. Bu, belirsiz güç ilişkilerinin başlıca savaş nedenlerinden biri olduğu uluslararası toplum örneğinde çok açık olarak görülür. Aynı önerme farklı grupların göreli güçlerine ilişkin belirsizliğin siyasi kargaşaya ve hatta içşavaşa yol açabileceği toplumlararası birlik benzeri bazı ülke içi rejimler açısından da geçerli olabilir. Buna karşın, göçmen toplumlarda aynı belirsizlik zıt bir biçimde iş görür: Eğer insanlar ötekilerin karşısında nerede durduklarından emin değilseler, hoşgörü kesinlikle en akılcı politika olacaktır. Ne var ki, burada bile, kimin kimi yönettiğine dair tek bir büyük soru halinde olmasa da, siyasi güce ilişkin sorunlar sürekli olarak kendini gösterir. Bu sorunlar küçük küçüktür ancak düzenli olarak ortaya çıkarlar: Kim çoğu zaman daha kuvvetli görünüyor? Kamusal hayatta kim daha çok göze çarpıyor? Kaynakların daha büyük parçasını kim alıyor? Bu sorular (ve büyük olanları da), sınıf, toplumsal cinsiyet, din vb. hakkında bölüm ilerledikçe yürüteceğimiz tartışmalara gönderme yapmaksızın, kolayca anlaşılamazlar ancak yine de bağımsız olarak sorulabilir sorulardır.

Çokkültürlü imparatorluklarda, güç merkezi bürokratların elindedir. Yapı içindeki tüm gruplar kendilerini eşit olarak güçsüz ve bu yüzden komşularına baskı ve zulüm uygulamaktan aciz görmeye teşvik edilir. Herhangi bir yerel baskı çabası merkezden destek aramayı getirecektir. Örneğin, Yunanlılar ve Türkler Osmanlı İmparatorluğu altında yan yana barış içinde yaşadılar. Karşılıklı olarak birbirlerine saygı mı duyuyorlardı? Bazıları belki duyuyordu, bazıları duymuyordu. Ancak ilişkilerinin niteliği karşılıklı saygıya dayanmaktan çok, karşılıklı boyun eğmeye bağlıdır. Boyun eğme yapıyı oluşturan tüm grupların eşit olarak yaşadığı bir deneyim olmadığında, birbirlerine hoşgörü gösterme ihtimalleri azalır. Eğer bir grup, imparatorluk

merkezine özel bir yakınlığı olduğunu düşünür ve yerel temsilcileriyle bir ittifak oluşturabilirse, genellikle ötekiler üzerinde tahakküm kurmaya çalışacaktır; tıpkı Yunanlıların Roma dönemi İskenderiye'sinde yaptığı gibi. İmparatorluk örneğinde güç; uzak, tarafsız ve karşı konulmaz olduğunda hoşgörü sağlamakta daha etkili olacaktır.

Bu biçimde, imparatorluk gücü açıkça yerel azınlıklar için çok faydalı olacaktır, bu yüzden onlar imparatorluğun en sadık destekçisi olurlar. Ulusal kurtuluş hareketlerinin liderleri şimdi artık emperyalistlerin işbirlikçileri olarak gördükleri aynı azınlıklara duydukları hınçları dile getirirler (ve bunu kullanırlar). İmparatorluk eyaleti olmaktan bağımsız ulus devlete geçiş, hoşgörü tarihinde önemli bir andır. Azınlıklar genellikle bu dönemlerde ürkütülmüş, saldırıya uğramış ve terke zorlanmıştır; tıpkı Britanyalıların çekilmesinden kısa bir süre sonra sürgüne yollanan (ve adeta imparatorluğu yuvaya taşıyarak ve imparatorluk merkezinde yeni bir çeşitlilik yaratarak, çoğu Britanya'ya taşınan) Uganda'daki Hindistanlı zanaatkarlar ve tüccarlar örneğinde olduğu gibi. Bu tür gruplar bazen kendilerini hoşgörü gösterilen azınlıklara dönüştürmeyi başarabilirler ancak bu yol her zaman engebelidir ve varılan son nokta, azınlıklar açısından kesin bir güvenlik ve statü eksilmesi anlamına gelecektir. Eğer yeni ulus devlet liberal ve demokratik ise, bu kayıp önlenebilir ya da en aza indirgenebilir; gene de ulusal kurtuluşun ödemesi gereken ortak bedellerinden biridir.

Toplumlararası birlik belki, en azından farklı grupların liderleri arasında, karşılıklı saygı benzeri bir şey gerektirir; çünkü gruplar yalnızca yan yana yaşamak değil, aynı zamanda yan yana varoluşun koşullarını aralarında müzakere etmek durumundadırlar. Uluslararası toplumdaki diplomatlar gibi, müzakereciler karşılıklı çıkarları uyumlulaştırmak zorundadırlar. Britanya'nın ayrılması ardından Kıbrıs'da olduğu gibi, bu yapılamadığında, birlik dağılacaktır. Ancak farklı cemaatlerin bireysel üyelerinin, piyasada karşılaşıp pazarlık etmeleri dışında,

birbirine taviz vermesine gerek yoktur. Aslında, toplumlararası birlik, cemaatlerin birbirlerinden kazanacakları çok şeyleri olmadığında, her biri göreli olarak kendine yeterli ve içine kapalı olduğunda, muhtemelen en kolay çözümdür. O zaman güç yalnızca cemaat liderlerinin bütçe tahsisatları ve kamusal hizmetler hakkında tartışma yürüttükleri federal düzeyde dışa vurulacaktır; o zaman nüfus önem kazanacak, zenginlik rol oynayacaktır.

Görmüş olduğumuz gibi, ulus devletlerde güç devleti kendi amaçları için kullanan çoğunluk ulusun elindedir. Bu güç bireylerin karşılıklı ilişkileri önünde zorunlu engel oluşturmaz; aslında karşılıklılık daha çok liberal demokratik devletlerde gelişecektir. Ancak azınlık grupları sayıları bakımından eşitsizdirler ve demokratik bakımdan kamusal kültüre ilişkin çoğu meselede devre dışı bırakılacaklardır. Çoğunluğun kültürel farklılıklara gösterdiği hoşgörü tıpkı hükümetin siyasi muhalefete gösterdiği hoşgörüye benzer; yani, bir sivil haklar ve özgürlükler sistemi kurar ve bu sistemin etkili olmasını temin etmek için bağımsız bir yargı sistemi oluşturur. Bu durumda, azınlık gruplar örgütler kurar, toplanır, para toplar, üyelerine hizmetler sağlar, kitap ve dergiler basarlar; güçlerinin yetebildiği ve ihtiyaç duyduklarını düşündükleri her türlü kurumu var ederler. Grup içi hayatları ne kadar güçlü olursa ve kültürleri çoğunluk kültüründen ne kadar farklılaşmış olursa; inanç ve pratiklerinin herhangi bir temsilcisinin kamusal alanda görülmemesinden o kadar az öfkeye kapılacaklardır. Buna karşın, eğer azınlık grupları zayıfsa; bireysel üyeleri hem özel hem de kamusal alanda, çoğunluğun inanç ve pratiklerini giderek daha fazla kabul edecektir. İşte gerilim yaratan ve kamusal hayatın sembolleri üzerine sürekli sürtüşmelere neden olan bu arada kalma konumudur. Üçüncü bölümde anlattığım, çağdaş Fransa örneği bu ihtimallerden sonuncusuna bol miktarda malzeme sağlamaktadır.

İlk göçmenlerin ulus devlet arzusuna kapıldıkları, göçmen

merkezine özel bir yakınlığı olduğunu düşünür ve yerel temsilcileriyle bir ittifak oluşturabilirse, genellikle ötekiler üzerinde tahakküm kurmaya çalışacaktır; tıpkı Yunanlıların Roma dönemi İskenderiye'sinde yaptığı gibi. İmparatorluk örneğinde güç; uzak, tarafsız ve karşı konulmaz olduğunda hoşgörü sağlamakta daha etkili olacaktır.

Bu biçimde, imparatorluk gücü açıkça yerel azınlıklar için çok faydalı olacaktır, bu yüzden onlar imparatorluğun en sadık destekçisi olurlar. Ulusal kurtuluş hareketlerinin liderleri şimdi artık emperyalistlerin işbirlikçileri olarak gördükleri aynı azınlıklara duydukları hınçları dile getirirler (ve bunu kullanırlar). İmparatorluk eyaleti olmaktan bağımsız ulus devlete geçiş, hoşgörü tarihinde önemli bir andır. Azınlıklar genellikle bu dönemlerde ürkütülmüş, saldırıya uğramış ve terke zorlanmıştır; tıpkı Britanyalıların çekilmesinden kısa bir süre sonra sürgüne yollanan (ve adeta imparatorluğu yuvaya taşıyarak ve imparatorluk merkezinde yeni bir çeşitlilik yaratarak, çoğu Britanya'ya taşınan) Uganda'daki Hindistanlı zanaatkarlar ve tüccarlar örneğinde olduğu gibi. Bu tür gruplar bazen kendilerini hoşgörü gösterilen azınlıklara dönüştürmeyi başarabilirler ancak bu yol her zaman engebelidir ve varılan son nokta, azınlıklar açısından kesin bir güvenlik ve statü eksilmesi anlamına gelecektir. Eğer yeni ulus devlet liberal ve demokratik ise, bu kayıp önlenebilir ya da en aza indirgenebilir; gene de ulusal kurtuluşun ödemesi gereken ortak bedellerinden biridir.

Toplumlararası birlik belki, en azından farklı grupların liderleri arasında, karşılıklı saygı benzeri bir şey gerektirir; çünkü gruplar yalnızca yan yana yaşamak değil, aynı zamanda yan yana varoluşun koşullarını aralarında müzakere etmek durumundadırlar. Uluslararası toplumdaki diplomatlar gibi, müzakereciler karşılıklı çıkarları uyumlulaştırmak zorundadırlar. Britanya'nın ayrılması ardından Kıbrıs'da olduğu gibi, bu yapılamadığında, birlik dağılacaktır. Ancak farklı cemaatlerin bireysel üyelerinin, piyasada karşılaşıp pazarlık etmeleri dışında,

birbirine taviz vermesine gerek yoktur. Aslında, toplumlararası birlik, cemaatlerin birbirlerinden kazanacakları çok şeyleri olmadığında, her biri göreli olarak kendine yeterli ve içine kapalı olduğunda, muhtemelen en kolay çözümdür. O zaman güç yalnızca cemaat liderlerinin bütçe tahsisatları ve kamusal hizmetler hakkında tartışma yürüttükleri federal düzeyde dışa vurulacaktır; o zaman nüfus önem kazanacak, zenginlik rol oynayacaktır.

Görmüş olduğumuz gibi, ulus devletlerde güç devleti kendi amaçları için kullanan çoğunluk ulusun elindedir. Bu güç bireylerin karşılıklı ilişkileri önünde zorunlu engel oluşturmaz; aslında karşılıklılık daha çok liberal demokratik devletlerde gelişecektir. Ancak azınlık grupları sayıları bakımından eşitsizdirler ve demokratik bakımdan kamusal kültüre ilişkin çoğu meselede devre dışı bırakılacaklardır. Çoğunluğun kültürel farklılıklara gösterdiği hoşgörü tıpkı hükümetin siyasi muhalefete gösterdiği hoşgörüye benzer; yani, bir sivil haklar ve özgürlükler sistemi kurar ve bu sistemin etkili olmasını temin etmek için bağımsız bir yargı sistemi oluşturur. Bu durumda, azınlık gruplar örgütler kurar, toplanır, para toplar, üyelerine hizmetler sağlar, kitap ve dergiler basarlar; güçlerinin yetebildiği ve ihtiyaç duyduklarını düşündükleri her türlü kurumu var ederler. Grup içi hayatları ne kadar güçlü olursa ve kültürleri çoğunluk kültüründen ne kadar farklılaşmış olursa; inanç ve pratiklerinin herhangi bir temsilcisinin kamusal alanda görülmemesinden o kadar az öfkeye kapılacaklardır. Buna karşın, eğer azınlık grupları zayıfsa; bireysel üyeleri hem özel hem de kamusal alanda, çoğunluğun inanç ve pratiklerini giderek daha fazla kabul edecektir. İşte gerilim yaratan ve kamusal hayatın sembolleri üzerine sürekli sürtüşmelere neden olan bu arada kalma konumudur. Üçüncü bölümde anlattığım, çağdaş Fransa örneği bu ihtimallerden sonuncusuna bol miktarda malzeme sağlamaktadır.

İlk göçmenlerin ulus devlet arzusuna kapıldıkları, göçmen

toplumları tarihinin erken dönemlerinde de benzer bir durum vardır. Ard arda gelen göç dalgaları ilke olarak tarafsız bir devleti; imparatorluk bürokrasisinin demokratik bir versiyonunu üretmiştir. Bu devlet -kimbilir ne kadar uzun bir zaman diliminde- bazı pratik düzenlemeleri ve ardından gelenlerin sembolizmini devraldı ve sürdürdü. Böylelikle, her yeni göçmen grubu, aynı zamanda değişime uğratsa bile, ilk grubun diline ve kültürüne uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Ancak devlet, bu dönüşümlerin yönünü belirlemek gibi bir yola sapmaksızın, tartışmaların dışında kalmıştır. Devlet yalnızca bireylere hitap etmiş ve böylelikle, daha önce belirttiğim gibi, herkesin hoşgörü pratiğine girdiği bir açık toplum yaratmış ya da zamanla yaratmaya niyet etmiştir. "Hoşgörü ötesi"ne yönelik bu çok hayırlı hamle belki de artık mümkündür. Gelgelelim, bu hamle bir kere yapıldığında önemli grup farklılıklarına eskiden olduğu gibi saygı gösterilip gösterilmeyeceği belirsiz kalır.

B. SINIF

Kültür, etnik köken ya da ırk farklılıkları sınıf farklılıklarıyla örtüştüğünde -azınlık gruplarının üyeleri aynı zamanda ekonomik olarak da aşağı tabakada yeraldığında- hoşgörüsüzlük genellikle çok vahim bir hal alır. Bu durumun ortaya çıkma ihtimali, her bir ulusun tüm sınıflarıyla içinde var olduğu çokuluslu imparatorluklarda en azdır. Farklı uluslar imparatorluğun servetini eşit olarak paylaşmasa bile, çokulusluluk genelde paralel hiyerarşiler doğurur. Uluslararası toplum da aynı paralellikleri doğurmasıyla tanınır ve böylelikle ulusların eşitsizliği hoşgörü sorunları doğurmaz. Devlet seçkinleri kültürün değil, tamamen güç farklılıkları tarafından belirlenen biçimlerde etkileşime girerler; ve "aşağı" kültürün siyasi liderleri uluslar meclisinde yeni zenginliklerle ya da, diyelim, yeni silahlarla aniden boy gösterdiğinde, egemen devletin seçkinleri önceki "aşağı" kül-

türlere saygı göstermeyi çabucak öğrenirler.

İdeal olarak, toplumlararası birlik de aynı biçimdedir; kendi içlerinde eşitsiz, farklı cemaatler bir bütün olarak ülkenin kabaca eşit ortaklarıdır. Ancak sıklıkla ortaya çıktığı gibi, kültürel bakımdan farklı bir cemaat aynı zamanda ekonomik olarak aşağı konumdadır. Lübnan'daki Şiiler yalnızca bu ikili farklılaşmaya değil aynı zamanda onun genel sonucu olan siyasi bakımdan oy hakkının olmamasına da iyi bir örnektir. Bu süreç bir başka yönden daha işler: Yönetimdeki yetkililer bir grubun üyelerine karşı ayrımcılık yaptığında, sosyal hayatın bütün öteki alanlarında bu üyelerin karşılaştığı düşmanlık meşrulaşır ve yoğunlaşır. Onların payına düşen en kötü işler, en kötü konutlar ve en kötü okullardır. Onlar etnik ya da dinsel bakımdan mimlenmiş bir aşağı sınıftır. Onlara asgari anlamda hoşgörü gösterilir -örneğin, ibadet yerleri açmalarına izin verilir- ancak onlar bu hoşgörünün tam anlamıyla hoşgörülen ucundadırlar. Hem toplumlararası eşitlik hem de onun yaratacağı düşünülen karşılıklı tanıma, sınıfsal eşitsizlik tarafından baltalanmıştır.

Ulus devletlerdeki ulusal azınlıklar da bazen kendilerini aynı konumda bulurlar, ve bazen nedenler de aynıdır. Nedenlerin dizilişinde ilk sırayı ister kültürel mimlenmişlik isterse ekonomik ya da siyasi zayıflık alsın, konumlar nedeni de kapsar. Ancak bazen öyle olur ki, Java'daki Çinliler gibi, görece güçsüz ulusal azınlıklar (çoğunluğu onlara karşı kışkırtan demagogların öne sürdükleri kadar olmasa da) ekonomik bakımdan zengindir. Gerileyen imparatorluklar başarılı azınlıkları ulus devletin yeni yöneticilerinin hoşgörüsüzlüğü karşısında tehlikeli bir biçimde savunmasız bırakır. Uganda'daki Hintli yerleşimciler örneğinde gördüğümüz gibi, bu hoşgörüsüzlük aşırı biçimler alabilir. Gözle görülür zenginlik bir ulusal azınlığı; özellikle yeni bir ulusal azınlığı kesinlikle tehlikeye sokar. Buna karşın, gözle görülür yoksulluk daha az tehlike yaratır; ama radikal bir biçimde tanımazlığa ve bir tür otomatik, ayrımcılığa neden olarak, daha çok acı getirir. Varlıklarına elbette olacaklar diye bakılan, ço-

ğunluk üyelerinin gözlerinin içine nadiren bakan ya da onlarla konuşan, ancak öte yandan toplumun çöpçüleri, temizlikçileri, bulaşıkçıları, hastabakıcıları vb. olan; azınlık gruplarından (ya da alt kesimlerden) "görünmez" kadınları ve erkekleri düşünün.

Göçmen toplumlara düzenli olarak bu tür gruplar katılır; örneğin, yoksulluklarını beraberlerinde getiren yoksul ülkelerden gelen yeni göçmenler. Uzun süreli yoksulluk ve kültürel mimlenmişlik; işgale uğramış yerli halklara ve ülkeye zorla getirilmiş siyah köleler ile onların Amerika'daki torunları gibi gruplara kıyasla, göçmenlerin payına gene de daha az düşer (göçmenler, nihayetinde, bir göçmen toplumunun paradigmatik üyeleridir). Yerli ve siyahilerin durumunda siyasal bakımdan en radikal türden bir aşağıda oluş, ekonomik bakımdan en radikal türden bir aşağıda oluşla el ele yürür. Siyasi zayıflık, yoksulluk ve ırk lekesi bir araya geldiğinde, göçmen toplumunda var olduğu düşünülen hoşgörü rejimi açısından içinden çıkılmaz sorunlar yaratır. Mimlenmiş gruplar ülke içinde güvenli bir hayat sürdürecek kaynaklardan genellikle yoksundur, bu yüzden (istilaya uğramış yerli halkların bazen bir cemaat gibi yasal örgütler kurmalarına izin verilse bile) bir imparatorluk ortamındaki sıkı örgütlenmiş dinsel cemaat ya da toprak temeline dayanan ulusal azınlık benzeri bir işlerlik kazanamazlar. Üyelerinin, göçmenlerin yukarılara tırmanan ayak izlerini takip ederek, kendi yollarını bulmalarına da izin verilmez. Onlar sınıf sisteminin en dibinde marazi bir kast oluştururlar.

Bu farklı grupların her birinde sınıf sistemi de görülüyorsa hoşgörü kuşkusuz eşitsizlikle bağdaşacaktır. Ancak bu bağdaşma gruplar aynı zamanda sınıflar da olduğunda ortadan kaybolur. Toplumun lümpen proletaryasını ve sınıf dışı kesimlerini oluşturan bir etnik ya da dinsel grubun aşırı hoşgörüsüzlüğün odağında olacağı neredeyse kesindir. Aslında, katliamın ya da tehcirin odağında değil günlük hayatta ayrımın, bir kenara itilmenin ve aşağılanmanın odağında: Zira bu tür grupların üyeleri ekonomik bakımdan hiç kimsenin üstlenmek istemediği faydalı

bir rol oynar. Diğerleri kuşkusuz, onların varlığına tahammül ederler ancak bu hoşgörü sayılamayacak türden bir tahammüldür çünkü bu onların görünmez olması isteğini de barındırır.[2] Zor ve kirli işler dahil her türden işi yapan her tür insana ilke olarak daha fazla hoşgörü gösterilmesi kadar, sınıf altı insanlara ve rollerine saygı gösterilmesi de öğretilebilir. Pratikte ise, sınıfla grup arasındaki bağlantı koparılmadıkça, ne özel olarak saygı ne de daha fazla hoşgörü sağlanabilecek görünüyor.

Öğrencilerin üniversitelere kabulünde, kamu görevlilerinin seçiminde ve hükümet fonlarının tahsisinde müspet eylem ya da tersinden ayrımcılık sınıfla grup arasındaki bu bağı koparacaktır. Bireyler söz konusu olduğunda bu çabaların hiçbiri eşitlikçi değildir; bireyler yalnızca hiyerarşide aşağı ya da yukarı hareket ederler. Müspet eylem ancak grup düzeyinde eşitlikçidir; bu düzeyde müspet eylemin amacı en alt gruplara bu grupların yoksun olduğu üst sınıf meslekleri ya da orta sınıf mevkileri sağlayarak benzer hiyerarşiler üretmektir. Eğer tüm bu grupların sosyal profilleri az ya da çok aynıysa, kültürel farklılıkların kabul edilme şansı çok yüksektir. Bu öneri şiddetli ulusal çatışma örneklerinde geçerli değildir ancak, toplumlar arası birlikler ve göçmen toplumlarında olduğu gibi, çoğulculuğun halihazırda mevcut olduğu yerlerde bu öneri makul görünmektedir. ABD deneyimi de, alt grupların üyelerine ayrıcalıklar tanımanın, uzun vadeli sonuçları ne kadar faydalı olursa olsun kısa vadede hoşgörüsüzlüğü pekiştirdiğini göstermektedir. Bu uygulama tek tek bireyler (özellikle en alt gruplara en yakın grupların üyeleri) açısından somut haksızlıklara neden olur ve politik olarak tehlikeli husumetleri besler. O halde, pekala denebilir ki, çoğulcu toplumlarda daha geniş hoşgörü daha geniş bir eşitlikçiliği gerektirir. Bu hoşgörü rejimlerinin başarısının anahtarı her grup içinde hiyerarşinin yeniden üretilmesi olmayabilir -ya da tek başına olmayabilir- aynı

2. Bak., Ralph Ellison'ın klasik romanı, *Invisible Man* (New York: Random House, 1952).

zamanda bir bütün olarak toplumda hiyerarşilerin azaltılması da gerekecektir.[3]

C. TOPLUMSAL CİNSİYET

Aile düzenlemeleri, toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsel davranışlar etrafındaki sorunlar tüm çağdaş toplumların en bölücü sorunları arasındadır. Bu bölünmelerin tamamen yeni olduklarını düşünmek hatalıdır: Çokeşlilik, cariyelik, ritüel fuhuş, kadınların kapatılması, sünnet ve eşcinsellik binlerce yıldır tartışılmaktadır. Kültürler ve dinler kendilerini bu meselelerdeki ayrı uygulamaları ile diğerlerinden ayırmış, ve sonra "ötekiler"in uygulamalarını eleştirmiştir. Ancak nerdeyse evrensel olan bir erkek egemenliği neyin tartışılabileceğine (ve tartışmaya kimlerin katılabileceğine) sınırlar getirir. Günümüzde, eşitlik ve insan hakları konusunda yaygın olarak kabul gören fikirler bu sınırları sorgu masasına yatırmıştır. Artık her şey tartışmaya açıktır ve her kültür, her din yeni bir eleştirel mercek altına alınmıştır. Bu bazen hoşgörüye neden olur ama bazen de bilindiği gibi, tam tersine. Hoşgörülebilir ile hoşgörülemez arasındaki teorik ve pratik çizgi çoğu kez tartışma konusu olacak ve sonuçta çizgi benim özetle toplumsal cinsiyet sorunları diyeceğim şeye bakılarak çizilecektir.

Büyük çokuluslu imparatorluklar bu sorunların çözümünü genellikle kurucu cemaatlerine bırakmıştı. Toplumsal cinsiyet doğası gereği bir iç mesele olarak alınıyordu; cemaatlerarası hiçbir ilişki bu meselelerle ilgili değildi, ya da öyle dü-

3. Okurlar benim karşılaştırma yapma sınırlarımı aşan bir örnek olay incelemesine bakabilir: Marc Galanter'in *Competing Equalities: Law and the Backward Classes in India* (Berkley: University of California Press, 1984). "Telafi edici ayrımcılık"ın Hindistan versiyonu özellikle çağlar boyu süren mimlenmişlik ve hoşgörüsüzlük rejiminin üstesinden gelmek üzere tasarlanmıştır ve Galanter, "dokunulmazlar" arasından bir sivil hizmetliler sınıfı yaratarak bunu başarma girişiminin Hindistan'ı en azından bir bakıma, ancak yalnızca bir bakıma, söz konusu hedefe ulaştırdığını savunur.

şünülüyordu. Yabancı ticari adetlere ortak piyasalarda hoşgörü gösterilmiyordu ancak aile hukuku ("özel" hukuk) tamamen geleneksel dinsel otoritelere ya da (erkek) büyüklere bırakılmıştı. Örf ve adetler de onların eline bırakılmıştı; bu alanlarda imparatorluk görevlilerinin müdahale etme ihtimali azdı.

Britanya'nın, 1829'da nihayet yasakladığı, Hindistan'daki eyaletlerindeki suttee (Hindu bir dulun kocasının ölüsünün yakıldığı odun yığını üzerinde kendini yakması) geleneği konusundaki olağanüstü kararsızlığı düşünün. Uzun yıllar boyunca, East India Company ve Britanya hükümeti, bir yirminci yüzyıl tarihçisinin ifadesiyle, "hem Hindu hem de Müslüman inançlara saygı gösterme ve dinsel hakların özgürce kullanılmasına izin verme konusundaki açık niyetleri" yüzünden bu uygulamaya hoşgörüyle bakmışlardı. Yine aynı tarihçiye göre, Hindu inançlarına hiç bir saygı duymayan Müslüman yöneticiler bile bu uygulamayı engellemek için sadece zaman zaman, o da yarı gönüllü girişimlerde bulunmuştu.[4] Demek ki, imparatorluk hoşgörüsü -Britanyalıların bu uygulamanın fiilen ne anlama geldiğine ilişkin yaklaşımı doğrultusunda- oldukça aşırı bir uygulama olan suttee'ye kadar uzanıyordu.

Katılan cemaatlerin güçleri dengeye yakın ve liderleri şu ya da bu geleneksel uygulamaya sıkıca bağlı olduğunda, toplumlararası düzenlemelerin benzer bir hoşgörü doğurabileceği en azından anlaşılabilir bir şeydir. Gelgelelim, gücün tanım gereği dengesiz olduğu bir ulus devlet ulusal ya da dinsel bir azınlık içinde suttee gibi geleneklere hoşgörü göstermeyecektir. Her bir grubun tüm ötekilere göre bir azınlık olduğu bir göçmen toplumunda da hoşgörü bu denli ileri gitmeyecektir. ABD'deki Mormonlar örneği göstermiştir ki, çokeşlilik gibi sapkın uygulamalar bütünüyle grup içinde kaldıklarında, "sadece" grubun iç meselesi olduğunda bile hoşgörüyle karşılanmayacaktır. Bu son iki örnekte, devlet tüm üyelerine -Hindu dullar ve Mormon

4. Sir Percival Griffiths, *The British Impacts on India* (London: MacDonald, 1952), s. 222, 224.

kadınlar da dahil- eşit yurttaşlık hakkı tanımakta ve tek bir yasayı hayata geçirmektedir. Cemaat mahkemeleri yoktur; tüm ülke tek bir yargı alanıdır ve bu alan içinde devlet görevlileri tıpkı, eğer yapabilirlerse, bir intihar girişimini engellemekle yükümlü oldukları gibi bir suttee'yi de önceden engellemekle yükümlüdür. Ayrıca, gerçekte sık sık olduğu gibi, zorlama yoluyla suttee'ye "yardım" edilmişse, yetkililer zorlamayı cinayet olarak ele almak zorundadırlar; bu konuda ne dinsel ne de kültürel bir gerekçe kabul edilir.

Bu, en azından, benim anlattığım biçimiyle ulus devlet ve göçmen toplumu modellerinden çıkan sonuçtur. Ne var ki, kadınların bedenleri ile ilgili öteki törensel uygulamalarda -cinsel organların sakatlanması ya da, daha tarafsız bir dille, klitoris sünneti ve infibulation* örneklerinde görüldüğü gibi, gerçeklik bazen yavaş işler. Çok sayıda Afrika ülkesinde bu iki operasyon kız çocukları ya da genç kadınlara yaygın olarak uygulanmaktadır ve hiç kimse bunları durdurmak için insani müdahale önerisinde bulunmadığı için, bunların uluslararası toplumda hoşgörüyle karşılanmakta (devlet düzeyinde hoşgörülmekte ancak uluslararası sivil toplum alanında faaliyet yürüten çok sayıda örgüt tarafından karşı çıkılmakta) olduğunu söyleyebiliriz. Bu operasyonlar Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşayan Afrika kökenli göçmen cemaatleri içinde de yapılmaktadır. Bu uygulamalar İsveç, İsviçre ve Britanya'da özel olarak yasa dışıdır ancak yasağın hayata geçmesi için ciddi çaba yürütülmemektedir. Klasik ulus devlet (aynı zamanda artık, gördüğümüz gibi, bir göçmen toplumu da olan) Fransa'da, 1980 ortalarında yaklaşık 23,000 kız çocuğunun "tehlikede" olduğu söylenmektedir. Bunların kaçının fiili olarak operasyon geçirdiği ise belli değildir. Ancak operasyonu gerçekleştiren kadınların ve kızların annelerinin aleyhine açılmış, (sakatlamaya karşı genel hukuk çerçevesinde) kamuoyunda son derece ilgi

* infibulation: Vücudun çeşitli yerlerinde sakatlanmaya neden olacak biçimde iğneler ve tokalar takma. (ç.n.)

çeken birçok dava örneği vardır. Kadınlar mahkum edilmiş ve daha sonra cezaları ertelenmişti. Gerçekte, uygulama (1990 ortaları itibariyle) kamuoyunda mahkum edilmiştir ama, aslında, hoşgörüyle karşılanmaktadır.[5]

Hoşgörü argümanı "kültürel çeşitliliğe saygı göstermek" ile ilgilidir ve standart ulus devlet modelinde olduğu gibi, bir kültürel cemaatin birkalıp üyelerinin seçimleri sonucu olarak ortaya çıkan bir çeşitliliktir. Bundan dolayı, Fransızların "kesip atmak" dedikleri şeyin suç sayılmasını isteyenlere karşı 1989 tarihli bir dilekçede şöyle denmektedir: "Cumhuriyet düzenini tehdit etmeyen ve, sünnet gibi, özel tercih alanına ait görülmemesi için hiçbir neden bulunmayan bir törenin cezalandırılmasını talep etmek yalnızca önleyeceğini iddia ettiğinden daha fazla acı doğuracak bir hoşgörüsüzlük anlamına gelecektir ki, bu da özellikle dar bir demokrasi anlayışı demektir".[6] Suttee'de olduğu gibi, tanımı doğru yapmak önemlidir: Klitoris sünneti ve infibulation "uçtaki deri parçasının değil, penisin kesilip atılmasıyla kıyaslanabilir"[7] ve bu biçimiyle bu sünnetin özel bir tercih meselesi olarak muamele görmesini tahayyül etmek kolay değildir. Kız çocukları gönüllüler olarak düşünülemez. Ve denebilir ki, Fransız devleti yasalarıyla onları korumakla yükümlüdür: Bazıları yurttaştır ve çoğu da yurttaşların anneleri olacaktır. Onlar her durumda Fransa'da yerleşiktir ve ülkenin ekonomik ve sosyal hayatının gelecekteki katılımcıları olacaklardır; ve göçmen cemaati içine tamamen kapatılmış olabilirler, ama olmayabilirler de (bu da Fransa'da yaşamanın bir avantajıdır). Böyle bireyler açısından, hoşgörü elbette ritüel bir intihardan başka bir anlama gelmeyen ritüel sakatlamaya kadar uzanamaz. Böylesi uç bir kültürel çe-

5. Ben, Bronwyn Winter'in "Women, the Law, and Cultural Relativism in France: The Case of Excision", *Signs* 19 (yaz 1994), s. 939-74'teki anlatımını izliyorum.
6. Agy., s. 951; Martine Lefeuvre tarafından kaleme alınmış bir dilekçeden alıntı: Mouvement Anti-Utilitariste dans les Sciences Sociales (MAUSS) tarafından 1989'da yayımlanmıştır. Bu çevirinin düzeltisini ben yaptım.
7. Agy., s. 957.

şitlilik, ancak sınırlar ulus devletlerde ya da göçmen toplumlarında olduğundan veya çizilebileceğinden çok daha katı bir biçimde çizilmişse müdahaleden korunur.[8]

Toplum genelinin -ulusal çoğunluk ya da azınlıklar koalisyonu- ahlâki değerlerinin böylesine doğrudan tehdit edilmediği başka tür örneklerde, dinsel ve kültürel farklılık (ve "özel tercih") gerekçesi kabul edilebilir, çeşitliliğe saygı gösterilebilir ve standart olmayan toplumsal cinsiyet pratiklerine hoşgörü gösterilebilir. Buna örnek olarak, Amerika'daki Amish ya da Hasidim'deki gibi, devlet otoritelerinin bazen şu ya da bu tavizi -örneğin, öğrenci servis arabalarında ve hatta sınıflarda cinsiyet ayrımı- vermekten (mahkemelerin de uzlaştırmaktan) yana olduğu, yapıları dar ya da mezhep niteliğindeki azınlıklar gösterilebilir.

Fakat benzer tavizler büyük, daha güçlü (ve daha tehditkar) gruplara, görece önemsiz konularda bile, hemen verilmemelidir. Yurttaş haklarını talep eden herhangi bir grubun ya da mezhebin üyesi tarafından kalıcı tavizlere her zaman meydan okunabileceği unutulmamalıdır. Düşünün ki, Fransa'daki Müslüman kızların devlet okullarında geleneksel başörtülerini takmalarına izin veren bir düzenleme (olması gerektiği gibi) işlemektedir.[9] Bu, göçmen cemaatlerine (mütevazı de olsa) çokkültürlü bir kamusal alana girme hakkını tanıyan ulus devlet normundan verilmiş bir tavizdir. Fransız eğitimindeki laik gelenekler okul tak-

8. Argümanımın bu pratiklerin suç kabul edilmesi gerektiği anlamına gelmediğini vurgulamalıyım; yalnızca belli bir devlet müdahalesi bunları durdurmayı hedeflemelidir. Winter kültürel yeniden üretim süreçlerini -yetişkin eğitimi, tıbbi danışmanlık vb.- yeniden biçimlendirme girişimlerden yana güçlü tezler ileri sürer (agy., s. 966-72). Yazarının benzer sonuçlara vardığı başka bir örnek olay araştırması için, bak., Raphael Cohen-Almagor, "Female Circumcision and Murder for Family Honour Among Minorities in Israel", Kirsten E. Schulze, Martin Stokes ve Colm Camphell, *Nationalism, Minorities and Diasporas: Identities and Rights in the Middle East* (London: I. B. Tauris, 1996), s. 171-87.

9. Bak., Anna Elisabetta Galleoti'nin "Citizenship and Equality: The Place for Toleration", *Political Theory 21* (Nov. 1993): 585-605'teki yenilikçi tezi. Çağdaş Avrupa'da hoşgörü sorunları konusunda Dr. Galleoti ile yaptığımız konuşmalardan faydalandım.

vimini ve müfredatını yönlendirmeyi sürdürecektir. Şimdi düşünün ki birkaç Müslüman kız, aileleri tarafından başörtüsü takmaya zorlandıklarını ve bu taviz düzenlemesinin baskıyı kolaylaştırdığını iddia ediyor. O zaman tavizi yeniden gözden geçirmek zorunlu olacaktır. Çokkültürlü imparatorlukta değilse bile, ulus devlette ve göçmen toplumunda, bu tür baskılardan korunma hakkı (hiç kuşkusuz, bir kişinin çok daha şiddetli bir baskı olan klitoris sünnetine karşı korunması gibi) azınlık dini ya da kültürünün "aile değerlerinden" önce gelecektir.

Bunlar son derece hassas meselelerdir. Kapatma, örtme ya da fiilen sakatlama örneklerinde bariz olarak görülen kadınların tali konuma düşürülmesiyle yalnızca ataerkil mülkiyet haklarının güçlendirilmesi amaçlanmamıştır. Bu ayrıca kadınların en güvenilir failler olarak görüldükleri dinsel ya da kültürel yeniden üretimle de ilgilidir. Tarihsel bakımdan erkekler; ordu, mahkemeler, meclisler ve piyasa gibi geniş kamu hayatına girmektedir; erkekler her zaman yeniliğin ve asimilasyonun potansiyel failleridir. Ulusal kültür, kentsel değil kırsal ortamlarda daha iyi korunduğu gibi, özel ya da eviçi alanlarda da kamusal ortamlarda olduğundan -yani, standart örneklerde, erkeklerden daha çok kadınlarda- daha iyi korunur. Gelenek annelerin söyledikleri ninnilerle, fısıldadıkları dualarla, diktikleri giysilerle, pişirdikleri yemeklerle, öğrettikleri töreler ve adetlerle aktarılır. Kadın bir kere kamusal alana girdiğinde, bu aktarım nasıl etkilenecektir? Eğitim ilk giriş noktası olduğu için, devlet okullarında başörtüsü takılması gibi sorunlar böylesine şiddetli çatışmalar doğurur.

Geleneksel bir kültür ya da din, ulus devlet ya da göçmen toplumu ile karşı karşıya kaldığında argümanın aldığı biçim budur. Gelenekçiler "cemaatimizi ve pratiklerini hoşgörmekle yükümlüsünüz" diyecektir. "Bu yükümlülük ışığında, çocuklarımız (özellikle de kız çocuklarımız) üzerindeki kontrolümüze karşı çıkamazsınız -aksi halde, aslında bize hoşgörü göstermiş olmazsınız". Hoşgörü cemaatin yeniden üretilmesine

dair bir hak anlamına gelir. Ancak, eğer böyle bir hak varsa bile, bir zamanlar erkeklerle sınırlı olan ve bu yüzden tehlikeli olmayan ancak artık kadınları da kapsayan bireysel yurttaş hakları ile çelişir. Bireysel hakların uzun vadede kazanması kaçınılmaz görünüyor çünkü eşit yurttaşlık hem ulus devletin hem de göçmen toplumunun temel normudur. Cemaatin yeniden üretilmesi o zaman daha az kesin olacaktır ya da, en azından, daha az tek tip sonuçlar üreten süreçlerden geçerek gerçekleşecektir. Gelenekçiler kendi içlerinde -kendi kültürleri ya da dinlerinin farklı versiyonlarına- hoşgörüyü öğrenmek zorunda kalacaktır. Ancak bu ders öğrenilmeden önce, en çok da toplumsal cinsiyet sorunlarında odaklanacak uzun bir "köktenci" tepkiler dizisi bekleyebiliriz.

Bugün ABD'deki kürtaj savaşları bu gerici siyasal tepkiyi yansıtmaktadır. Köktenci taraftan bakıldığında, ahlâki mesele toplumun rahimdeki bebeklerin öldürülmesine hoşgörü gösterip göstermeyeceğidir. Ancak siyasal mesele, iki taraftan da bakıldığında, farklı bir noktada odaklanır: Üreme alanlarını kim kontrol edecek? Rahim bunların ilkidir; ev ve okul daha sonra gelir ve, gördüğümüz gibi, halihazırda tartışma konusudur. Bu tartışma konuları -eninde sonunda olacağı gibi- kadınların özerkliği ve cinslerin eşitliğinden yana çözüme kavuşturulduğunda hoşgörülecek ne gibi bir kültürel farklılık kalır ki? Eğer gelenekçiler haklıysa, geriye bir şey kalmaz. Ancak haklı çıkma şansları çok azdır. Toplumsal cinsiyetlerin eşitliği, farklı zaman ve yerlerde, hatta farklı insan grupları içinde aynı zaman ve yerde, farklı biçimler alacaktır ve bu biçimlerin bazıları kültürel farklılıkla tutarlılık gösterecektir. Hatta belki öyle olacaktır ki, erkekler değer verdiklerini iddia ettikleri kültürlerin sürdürülmesi ve yeniden üretilmesinde daha büyük bir rol oynayacaktır.

ABD'de ve genel olarak Batı'da çoğu insan dinsel hoşgörünün kolay olduğuna inanır. Yakınlarındaki (İrlanda ve Bosna) ya da uzaklarındaki (Orta Doğu ya da Güneydoğu Asya) din savaşları hakkında okuduklarına akıl sır erdiremezler. Buralarda din etnik köken ya da milliyetçilikle kirlenmiş olmalıdır ya da bazı aşırı, fanatik, bu yüzden de (bizim anlayışımıza göre) olağan dışı biçimler almış olmalıdır. Biz ibadet özgürlüğünün, gönüllü birliklerin ve politik tarafsızlığın hep birlikte dinsel farklılığın önemini azaltacağını göstermedik mi? Amerikan çoğulculuğunun bu meziyetleri karşılıklı tahammülü arttırıp mutlu bir yan yana yaşayışa yol açmıyor mu? Biz bireylerin neye inanmak istiyorlarsa ona inanmalarına, dindaşlarıyla özgürce bir araya gelmelerine, istedikleri kiliseye gitmelerine -ya da neye inanmamak istiyorlarsa ona inanmamalarına, eğer isterlerse kiliseye adımlarını atmamalarına vb- izin verdik. Başka ne istenebilir ki? Bu bir hoşgörü rejimi modeli değil midir?

Aslında elbette, başka fiili ya da olası rejimler vardır: Millet sistemi özel olarak dinsel cemaatler için tasarlanmıştı; toplumlararası birlikler de genelde farklı dinsel ya da etnik grupları bir araya toplar. Ancak, ilk defa onyedinci yüzyılda İngiltere'de işletilen ve ardından Atlantik'in öte yakasına taşınan, birey olarak inananlara hoşgörü günümüzün egemen modelidir. Bu yüzden de, bu modelin bazı sorunlarına daha yakından bakmak zorundayız. Ben hem tarihsel bakımdan hem de günümüz açısından önemli iki mesele üzerinde durmak istiyorum: İlki, ulus devletlerin ve göçmen toplumlarının kenarında kıyısında ısrarla varlığını sürdüren ve bireysel üyelerinden çok gruplarının kendisi için tanınma talep eden dinsel gruplar; ve ikincisi, örgütlenme ve ibadeti aşıp çok çeşitli başka sosyal pratiklere uzanan ısrarlı "dinsel" hoşgörü ve hoşgörüsüzlük talepleri.

ABD gibi ülkelerde hoşgörünün bu kadar kolaylıkla işlemesinin bir nedeni kiliseler ve bireylerin oluşturduğu tarikatların teolojik ayrılıkları ne olursa olsun, çoğu bakımdan, birbirine benzemeleridir. Onyedinci yüzyıl hoşgörüsü her şeyden önce Protestanların karşılıklı yerleşimlerine ilişkindi. Ve ABD'de, Massachussetts'de bir "kutsal commonwealth" kurma yönündeki ilk dönem girişimin sonrasında, genişleyen hoşgörü rejimi, içine aldığı grupları protestanlaştırma eğilimindeydi. Amerikan Katolikleri ve Yahudileri zamanla öteki ülkelerin Katoliklerine ve Yahudilerine daha az benzer hale gelmişti: Cemaatlerin denetimi zayıftı; rahipler daha az otorite ile konuşuyordu; bireyler dinlerini bağımsız olarak ilan ediyor, cemaatten uzaklaşıyor ve cemaat dışından evlilikler yapıyordu; Reformasyon'un ilk günlerinden beri iyi bilinen bölünme eğilimleri Amerikan dinsel hayatının genel bir özelliği haline gelmişti. Hoşgörü farklılıkları uyumlu hale getiriyordu ancak aynı zamanda farklı gruplar içinde yan yana yaşamayı bir zamanlar olduğundan daha kolay hale getirebilecek Protestan modele uygun bir yapılanma da yaratıyordu.

Gelgelelim, bazı gruplar direndi; Protestan hizipler "muhalife muhalefete" (adeta, başlangıçta kök saldıkları zemine) ve geleneksel dinsel cemaatler içindeki ortodoks tarikatlara sığınmaya karar verdiler. Ben daha önce bahsettiğim iki örneği ele alacağım: Amerikan Amish ve Hasidim mezhepleri. Hoşgörü rejimi, yalnızca kenarda kıyıda bile olsa, bu gruplara da yer veriyordu. Rejim kendi içlerine kapanmalarına izin veriyor ve onlara devlet okulları gibi önemli konularda tavizler veriyordu. Örneğin, Amish mezhebine mensup olanların çocuklarını uzun süre evde eğitmelerine izin verilmişti; en sonunda çocuklarını önce Pennsylvania eyaletinde ve ardından (Winconsin'de görülen bir davaya ilişkin olarak) Yüksek Mahkeme kararıyla bütün ülkede devlet okullarına göndermek zo-

runda kaldıklarındaysa yasada hükme bağlanan yaştan önce çocuklarını okullardan almalarına izin verildi.[10] Hoşgörüyle karşılanan şey prensipte Amish cemaat toplantılarına katılma ve Amish tarzı ibadet etme yolunda nesiller boyu yapılmakta olan bir dizi bireysel tercihti. Pratikte ise, hoşgörülen bir bütün olarak Amish cemaati ve hoşgörünün gerçek nesnesi olan, cemaatin kendi çocukları üzerindeki baskıcı denetimi idi -devlet okullarıyla bu ancak kısmen azaltılabilmişti. (Bu türden) hoşgörü adına, Amish çocuklarının genelde Amerikan çocukları için gerekli olandan daha az eğitim almalarına izin veriyoruz. Bu düzenleme kısmen Amish'in marjinalliği ve kısmen de onların marjinalliği gönül rızasıyla kabul etmeleri -Amerikan toplumunun kıyısından başka bir yerde yaşamamaya ve bunun ötesinde herhangi bir nüfuz elde etme peşinde olmamaya içten bağlılıkları- ile haklı çıkarılmaktadır. Öteki benzer marjinal dinsel hizipler de çocukları üzerinde liberal devletin herhangi bir karşı çıkışı olmaksızın benzer bir kontrol sağlamıştır.

Amerikan hoşgörüsünün ilk dönemlerine ait en ilginç özelliği pasifist inançlarıyla tanınan belli Protestan mezheplerinin üyelerini askerlik hizmetinden muaf tutmak olmuştur.[11] Her ne kadar siyasi otoriteler vicdani red için bu tür bir mezhebe üyeliği şart görseler de, bugün vicdani ret bireysel bir haktır. Oysa, başlangıçta, ret gerçek anlamda bir grup hakkıydı. Gerçekten de, geniş bir yelpaze içindeki sosyal konulara -yeminin, jüri hizmetinin, devlet okullarının, vergi vermenin reddedilmesi, çokeşli evlilik talebi, hayvanların kurban edilmesi, ritüel uyuşturucu kullanımı vb.- ilişkin vicdani iddialar, olduğu kadarıyla bugün bile, bir meşruiyete sahiptir, çünkü bunlar dinsel pra-

10. Bu uzlaştırma düzenlemesine karşı kuvvetli bir argüman (bana çok kuvvetli görünüyor) için, bak., Ian Shapiro, *Democracy's Place* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1996), 6. b.: "Democratic Autonomy and Religious Freedom: A Critique of *Wisconsin v. Yoder*" (yazan Richard Arneson) ve Amy Gutmann'ın "Civil Education and Social Diversity", *Ethics* 105 (Nisan 1995), s. 557-79.

11. Bak., Lillian Schlissel (der.), *Conscience in America*'da (New York: E. P. Dutton, 1968) toplanmış yasa metinleri, konuşmalar ve makaleler.

tikler, bir kolektif hayat tarzının özellikleridir. Bu pratikler, bireyin yapıp yapmaması gereken şeyin birey ile Tanrı'sı arasındaki ortak bir bilgiye (ortak bilince) dayandığını ısrarla belirtse bile, salt bireysel bir zeminde öne çıkarılmış olsalardı, hiçbir meşruiyet taşımayacaklardı.

Azınlıkta kalan dinsel pratikler ve yasaklar örgütlenme ve ibadetin ötesinde de hoşgörülür ya da nasıl göründüklerine veya kötü şöhretlerine ve çoğunlukta yarattığı öfkenin derecesine bakılmaksızın kabullenilir. Hem ulus devletlerde hem de göçmen toplumlarında çok çeşitli pratik düzenleme biçimleri vardır. Otoritelere dinlerinin şunu ya da bunu gerektirdiğini söyleyen insanların, -kendisinden başka kimse yapmasa bile, hele de bunu sessiz sedasız yapıyorsa- istediklerini yapmalarına hiç kuşkusuz izin verilir. Ve otoritelere, cemaatlerinin yaşayabilmesi için baskıcı güçlerinin zorunlu olduğunu söyleyen cemaat liderlerine belli liberal kısıtlamalara tabi olmak koşuluyla güçlerini kullanma izni pekala verilebilir. Ancak ağırlık, yalnızca aralıklarla hissedilse bile, bireyci modelden yana sürekli kaymaktadır: Cemaat özgür bir meclis olarak anlaşılır; girişler ve çıkışlar açıktır ama katılanların gündelik hayatlarını şekillendirme iddiası ve kapasitesi çok azdır.

Bu hoşgörü rejimi, aynı zamanda, günümüz ABD'sinde, toplantı ya da ibadet özgürlükleriyle hiçbir sorunu olmayan ancak toplumsal denetimi kaybetmekten korkan (Hıristiyan) çoğunluktan gelen baskılara maruzdur. Çoğunluğun azınlık dinlere hoşgörüsü vardır (bu yüzden, dinsel özgürlüğü savunur) ancak ibadet mekanı dışına taşan bireysel özgürlüğe hoşgörüsü yoktur. Eğer hizipçi cemaatler kendi insanlarının davranışlarını denetlemeyi amaçlıyorlarsa, dinsel çoğunlukların uçlardaki üyeleri -güya ortak bir (diyelim, Yahudi-Hıristiyan) gelenek, "aile değerleri" ya da neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair kendi kesin doğruları adına- herkesin davranışını denetlemeyi amaçlayabilir. Bu kuşkusuz dinsel hoşgörüsüzlüğün bir örneğidir. Bu da hoşgörü rejiminin başarısının tam olmadığının bir gös-

tergesidir çünkü uzlaşmazlık özel bir azınlık dine karşı değil bu rejimin bir bütün olarak yarattığı özgürlük havasına karşı yaşanmaktadır.

Elbette, hoşgörü bu havada serpilip gelişir -ve hatta benim en yoğun biçimi dediğim hali alır- ancak dinsel hoşgörü, en azından, bu havaya bağlı değildir. Kürtajın yasaklanması, kitap ve dergilerin (ya da siber-uzaydaki metinlerin) sansür edilmesi, eşcinsellere karşı ayrımcılık, kadınların belli meslek dallarından dışlanması vb. gibi kişisel özgürlükler üzerindeki yaygın kısıtlamalar, dinsel hoşgörüyle -yani, üyeleri çok farklı biçimlerde ibadetlerini eden çok sayıda farklı kiliselerin ve cemaatlerin varlığıyla- pekala bağdaşır. Çelişki hoşgörüyle kısıtlama arasında değil, bizatihi dinsel hoşgörü fikrinin kendisinde yatar çünkü hemen her hoşgörülen din, en azından liberaller için, fikrin esasını oluşturan bireysel özgürlüğü kısıtlamayı amaçlar. Çoğu din insan davranışını denetlemek üzere örgütlenmiştir. Bu amaçtan ya da bu amaca ulaşmak için zorunlu olan araçlardan vazgeçmeye mecbur bıraktığımızda, dinleri sonucunu şimdiden kestiremeyeceğimiz bir dönüşüme zorlamış oluruz.

Kuşkusuz, halihazırda tamamen özgür dinsel cemaatler vardır; ancak bunlar, tüm inananları, hatta belki de inananların çoğunu, tatmin etmiyor göründüğü kadarıyla. Bu yüzden, mevcut hoşgörü rejimine meydan okuyan hizipçi ve bağnaz dinler ve köktenci öğretiler durmaksızın boy göstermektedir. Bu meydan okuyuşların üstesinden geldiğimizi varsayalım (ben önceki bölümlerde bunu yaptım), sonra ne olacak? Salt iradi bir inancın kalıcılığı ve örgütsel gücü ne olacaktır?

Bu makalede, özellikle toplumsal cinsiyet ve kültürel yeniden üretim tartışılırken, okulların önemine zaten işaret edildi. Ancak benim burada dile getirmek istediğim (ve sivil din bölümünde yine döneceğim) önemli bir mesele bizatihi hoşgörü rejiminin yeniden üretimine ilişkindir. Bu rejimin, grup aidiyetleri ne olursa olsun, bütün çocuklarına anayasal düzenlemelerinin değerini ve kurucularının, kahramanlarının ve mevcut liderlerinin erdemlerini öğretmesi gerekmez mi? Ve, az ya da çok birlikten yana nitelik gösterecek bu öğretim çocukların çeşitli kültürel cemaatlere katılıp sosyalleşmesine müdahale etmeyecek mi ya da en azından bir rakip olmayacak mı? Yanıt, iki durumda da, kesinlikle evettir. Tüm ülke rejimleri kendi değerlerini ve erdemlerini çocuklarına öğretmek zorundadır ve bu öğretilenler hiç kuşkusuz ailelerinin ya da cemaatlerinin tüm öğrettikleriyle yarışacaktır. Ancak bu rekabetten karşılıklı hoşgörü (ve güçlükleri) konusunda alınacak yararlı dersler vardır ya da olabilir. Örneğin, devlet okullarının öğretmenleri okulları dışında verilen dinsel eğitime hoşgörü gösterirken, din öğretmenleri de devletin örgütlediği yurttaşlık bilgileri, tarih, tabiat bilgisi ve öteki seküler konular üzerine verilen eğitime hoşgörüyle bakmalıdır. Çocuklar muhtemelen pratikte hoşgörünün nasıl işlediği ve aynı zamanda -örneğin, yaratılışçılar devlet okullarında öğretilen biyolojiye meydan okuduğunda- yarattığı kaçınılmaz gerilimler hakkında bazı şeyler öğrenecektir.

Çokuluslu imparatorluklar eğitim süreci konusunda en asgari taleplerde bulunur. Çoğu kez fetih savaşlarından ibaret olan siyasi tarihleri fethedilmiş halklar arasında belli ki sadakat duygularını körüklemeyecektir ve bu yüzden resmi müfredat dışında tutulması en iyi çözümdür (bu tarihte muhtemelen cemaatlere ilişkin yenilgiyle sonuçlanan kahramanlık hikayeleri vardır). Genelde öğretilen, tüm halkının imparatoru olarak resmedilen imparatora bağlılıktır. İmparatorluktan çok imparator

resmi eğitimin odağında yer alır çünkü imparatorlukların belirgin bir ulusal karakteri varken birey olarak liderler en azından ulusal kökenlerini aştıkları iddiasında bulunabilir. Aslında, bazen liderler onları herhangi bir tikel kimlikten kurtaran radikal bir aşkınlığı, tanrılaşmayı amaçlar. Ancak yine de, kendi heykellerini Kudüs'teki tapınağa yerleştirmeye çalışan Romalı yöneticiler gibi, kendini tanrılaştıran bir imparatorun tebaasından kendisine tapmasını istemesi bir dinsel hoşgörüsüzlük örneğidir. İmparatorluk imgesinin daha iyi anlam bulduğu yer okuldur; okul; herhangi bir yerel ya da cemaatçi himaye altında, herhangi bir şey üzerinde herhangi bir dilde okuyan çocuklar üzerine müşfik bir tavırla kol kanat gerebilir.

Toplumlararası birlikler de çocuklara asgari bir müfredat uygulayabilir; bu müfredat daha çok cemaatlerin yan yana yaşamaları ve yardımlaşmalarının ayıklanmış bir tarihi ve bunların gerçekleşmesine hizmet eden kurumlar üzerinde yoğunlaşır. Yan yana yaşama ne kadar uzun sürmüşse, ortak siyasal kimliğin -İsviçre örneğinde olduğu gibi- kendi başına kültürel bir içerik kazanması ve farklı cemaatlerin kimlikleri ile tam bir rekabet içine girmesi o kadar mümkün olacaktır. Yine de, öğretilen şey, en azından ilke olarak, bu cemaatlerin tanınma ve eşit bir yer edinmesine ilişkin bir siyasi tarihtir.

Kuşkusuz, bir cemaatin tüm ötekiler üzerinde ayrıcalıklı olduğu ulusal azınlıklar barındıran bir ulusal devlette durum çok farklıdır. Bu tür bir rejim imparatorluk ve toplumlararası birliklerde olduğundan çok daha merkezidir ve bu yüzden (özellikle demokratik olarak örgütlenmişse) yurttaşlara -yani, sadık, ilgili, yetkin ve adeta egemen devletin tarzını bilen insanlara- daha çok ihtiyaç duyacaktır. Devlet okulları bu tür yurttaşlar üretmeyi amaçlayacaktır. Böylelikle, örneğin, Fransa'daki Araplara Fransız devletine sadık kalmaları, Fransız politikasıyla ilgilenmeleri, Fransız siyasal kültürünün pratikleri ve ifade tarzlarında yetkin olmaları ve Fransız siyasal tarihi ve kurumsal yapıları hakkında bilgiler öğretilir. Genelde, Arap anne babalar

ve çocukları bu eğitsel amaçları kabul etmiş görünür; gördüğümüz gibi, Araplıklarını ya da Müslümanlıklarını müfredatı değiştirerek değil, yalnızca kıyafet sembolizmi ile öne sürmek istemektedir. Onlar kendi kültürlerini devlete ait olmayan okullarda, dinsel ortamlarda ve evde yaşatmaktan memnundur, ya da memnun görünmektedir. Ancak Fransız yurttaşlığı, dar anlamda siyasal alanın çok ötesinde anlamları olan, mühim bir meseledir. Onun bütünleştirici ve asimile edici gücü yıllar boyunca kendisini kanıtlamıştır ve çocuklar için olmasa bile, çok sayıdaki anne ve baba için kültürel bir tehdit olarak görünse gerektir. Fransa gibi ülkeler göçmen toplumlar haline geldiği (benzediği) oranda, bu tehdide karşı direnişler artacaktır.

Bu direnişin muhtemel biçimleri ABD gibi bir göçmen toplumundaki müfredat savaşlarında görülebilir. Burada çocuklara çoğulcu ve hoşgörülü bir toplumun bireysel üyeleri oldukları öğretilir -burada hoşgörülen şey kendi kültürel aidiyet ve kimlik tercihleridir. Kuşkusuz, çoğunun anne babalarının "tercihleri" yüzünden ya da ırksal kimliklerde olduğu gibi bir sosyal farklılık sistemindeki yerleri yüzünden, kimlikleri zaten belirlenmiştir. Ancak onlar, Amerikalılar olarak, daha ileri tercihler yapmaya hak kazanmışlardır ve mevcut kimlikler ile emsallerinin başka tercihlerine hoşgörü göstermekle yükümlüdürler. Bu özgürlük ve bu hoşgörü Amerikan liberalizmi dediğimiz şeyi oluşturur.

Okullar Amerika'nın tüm etnik, dinsel ve ırksal gruplarından çocuklara bu anlamda liberal olmayı ve dolayısıyla Amerikalı olmayı öğretir; Fransa'da da çocuklara cumhuriyetçi olmak ve dolayısıyla Fransız olmak öğretilir. Bu farklılık iki siyasal öğretiye denk düşer: Cumhuriyetçilik, Rousseau'nun öğrettiği gibi, yurttaşlar arasında üst düzey bir katılımı sağlamak için güçlü bir kültürel temel gerektirir; daha az talepkar olan liberalizm daha çok özel hayat ve kültürel çeşitlilik alanına imkan verir. Ancak bu farklılıklar kolaylıkla abartılabilir. Liberalizm aynı zamanda kökleri de, en azından Protestan ve İngiliz tarihinde olan bir si-

yasal kültürdür.[12] Amerikan okullarının aslında bu tarihi yansıttığının ve bu konuda tarafsız kalmasının zor olduğunun kabul edilmesi Protestan ve İngiliz olmayan bazı grupların çokkültürlü bir eğitim istemelerine yol açmıştır; bu muhtemelen müfredattan liberal hikayenin çıkarılmasını değil, ancak başka hikayelerin de eklenmesini gerektirecektir.

Genelde ve haklı olarak çokkültürcülük açısından önemli olanın çocuklara bütün diğer kültürleri öğretmek, göçmen toplumunun çoğulculuğunu sınıflara taşımak olduğu söylenir. Kültürel sakınım olarak anlaşılan ya da yanlış anlaşılan ilk dönem tarafsızlık versiyonu tüm çocukları temel olarak Amerikalı yapmayı (yani, mümkün olduğu kadar İngiliz Protestanlara benzemelerini sağlamayı) amaçlarken, çokkültürcülük onları kendilerinin melezleşmiş Amerikalılar olduklarını kabul etmeye ve kendi zenginliklerini tanıyıp ondan gurur duymaya sevkeder. Bu anlayışın ya da gururlanmanın liberal yurttaşlığın gerekleriyle herhangi bir gerilim ilişkisi içinde olduğunu düşünmek için bir neden yoktur; ancak yine de liberal yurttaşlığın cumhuriyetçi bir ulus devlet yurttaşlığından daha gevşek olduğunu bir kere daha vurgulamak gerekir.

Ama çokkültürcülük aynı zamanda, başka tür bir programdır: Devlet okullarını, tehdit altında olan ya da pek yüksek değerli sayılmayan kimliklerin güçlendirilmesi için kullanma programıdır da. Önemli olan öteki çocuklara farklı olmanın ne anlama geldiğini öğretmek değil, farklı olduğu düşünülen çocuklara doğru bir biçimde nasıl farklı olunacağını öğretmektir. Dolayısıyla, bu program, en azından yerleşik ya da varsayılan kimlikleri pekiştirdiği ve karşılıklılık ya da bireysel tercihle ilişkili olmadığı anlamında, liberallikten uzaktır. Program muhtemelen, teoride ve Afrikamerkezcilik pratiğinde olduğu gibi, bir tür ayrı eğitim de getirecektir; yani bu Kilise'nin Katolik ço-

12. Liberal demokrasinin eğitsel gerekliliklerine ilişkin güçlü ve özlü bir anlatım için, bak., Amy Gutmann, *Democratic Education* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987).

cuklara özel okullarda sağladığı şeyin devlet okullarında siyah çocuklara sağlanmasının bir yoludur. Ne var ki, çoğulculuk ayrı ayrı her bir çocuğun deneyiminde değil, sistemin tamamında varsa vardır ve devletin çeşitli okulları, başka ne öğretirlerse öğretsinler, Amerikan liberalizminin değerlerini öğretmeye mecburdur. Katolik örneğine bakarak göçmen toplumunun -hiç değilse okul çocuklarının karışık sınıflarda okuduğu müddetçe- bu düzenleme ile yetinebileceği düşünülebilir. Eğer tüm çocuklar dar görüşlü Katolik ya da Afrikamerkezci bir eğitim alırlarsa, liberal politikanın ayakta kalıp kalamayacağı çok kuşkulu hale gelecektir. Başarı o zaman okul dışı -kitlesel iletişim, çalışma ve siyasi faaliyetler gibi günlük yaşantı içinde- eğitimin sonuçlarına bağlı olacaktır.

F. SİVİL DİN

Rousseau'nun terimleriyle, bir "sivil din"in[13] seküler tezahürü olarak, bizatihi devletin değerleri ve erdemleri hakkında devlet okullarında nelerin öğretildiğini düşünün. Tanrılaştırılmış bir imparator örneği dışında, bu tezahür çoğu zaman benzetme yoluyla dinseldir; ancak benzetme de olsa üzerinde durulmaya değer. Çünkü burada, okul örneğinin açığa çıkardığı gibi, devletten ayrılamayan bir "din söz konusudur": Bu, zaman içinde yeniden üretimi ve istikrarı açısından vazgeçilmez olan devlet inancıdır. Bu sivil din; bir dizi siyasal öğreti, tarihsel anlatı, örnek şahsiyetler, kutlamalar ve anma törenlerinden oluşur ve bu sayede devlet üyelerinin, özellikle de en yeni ve en genç üyelerinin, kafalarına kazınır. Her bir devlet için ayrı bir dizi nasıl mümkün olabilir? Sivil dinler birbirlerine tek bir ülke içi rejimde değil, kuşkusuz yalnızca uluslararası toplumda hoşgörü

13. *The Social Contract*, k. 4, b. 8; bu terimin çağdaş sivil dinsel pratiklere uygulanışı Robert Bellah'ın eseridir: Bak., *The Broken Covenant: American Civil Religion in Time of Trial* (New York: Seabury, 1975).

gösterebilir.

Ne var ki, aslında, sivil din çoğu kez sınırın bu tarafındaki hayat hakkında körü körüne gurur; öte taraftaki hayat için ise kuşku ya da endişe duyulmasını teşvik ederek, uluslararası toplumda hoşgörüsüzlüğe neden olur. Bunun ülke içindeki sonuçları, tam tersine, hayırlı olabilir çünkü (sınırın bu tarafındaki) herkes için ortak bir temel kimlik sağlar ve böylelikle daha sonraki farklılaşmaları daha az tehlikeli hale getirir. Elbette, devlet eğitimi gibi sivil din de bazen grup aidiyetiyle rekabete girer; ondokuzuncu yüzyılda Fransız cumhuriyetçileri ile Fransız Katolikleri örneğinde ya da günümüzdeki Müslümanlar ile cumhuriyetçiler örneğinde olan budur. Ancak sivil dinlerin genelde bir teolojileri olmadığından, farklılıkları, hatta ya da özellikle dinsel farklılıkları uzlaştırabilirler. Devrim yıllarına özgü tarihsel çatışmalara rağmen, inanan bir Katolik'in kararlı bir cumhuriyetçi olmaması için hiçbir neden yoktur.

Hoşgörü belki de, sivil din gerçek bir dinle benzeşir olduğunda iyi işleyecektir. Örneğin, Robespierre cumhuriyetçi politikaları inceden inceye işlenmiş bir tanrısallıkla/yaradancılıkla bağlantılandırmayı başarabilseydi, cumhuriyetçilerle Katolikler (Yahudiler, ve Müslümanlar) arasında kalıcı bir duvar örebilecekti. Ama Robespierre'in başarısızlığı tipiktir: siyasal inançlar gerçek dinsel inançların yükü altında kalmıştır. Aynı şey, hakiki din karşıtı inanç yükü hakkında da söylenebilir. Militan ateizm Doğu Avrupalı komünist rejimleri herhangi bir ortodoksi kadar hoşgörüsüz -ve sonuçta politik bakımdan zayıflamıştır: Bu rejimler kendi yurttaşlarının çoğuyla bütünleşememiştir. Çoğu sivil din, gayet akıllı bir biçimde, belli belirsiz, pek işlenmemiş, gevşek bir dinsellikle; açık ve sıkı bir inançtan çok bir hikayeler ve tatil günleri meselesi olan bir dinsellikle yetinir.

Kuşkusuz, işte ortodoks dinsel grupların çocuklarını dinsel yanlışlara ya da seküler inançsızlığa hoşgörülü hale getireceği korkusuyla itiraz ettikleri bu gevşekliktir. Bu türden kaygılara

nasıl karşılık verileceğini bilmek kolay değildir; umulur ki, bu kaygılar yerinde olsun ve devlet okulları, sivil dinin hikayeleri ve tatil günleri tam da ortodoks anne babaların korktukları etkileri yaratsın. Anne babalar çocuklarını devlet okullarından almakta ve şu ya da bu kapalı mezhep yapıları yoluyla sivil dinden kaçmakta özgürdür. Ama çeşitliliğe saygı göstermenin ABD gibi bir göçmen toplumunu çeşitliliğe saygı gösterilmeyi öğretmekten alıkoyacağını savunmak anlamsızdır. Ve kuşkusuz çeşitliliğin tarihi hakkında hikayeler anlatmak ve bu çeşitliliğin önemli tezahürlerini kutlamak böyle bir liberal eğitimin meşru bir biçimidir.[14]

Ulus devletlerde, hikaye ve kutlamalar farklı türden olacaktır: Yani, çoğunluk ulusun tarihsel deneyiminden gelmiş olacak, ve onun değerini öğretecektir. Bu yüzden, sivil din çoğunluk içinde daha başka -dinsel, bölgesel ve sınıf çizgileri boyunca- farklılaşmaları mümkün kılar ancak azınlık gruplarına köprü oluşturmaz. Tersine, bireysel asimilasyonun kıstaslarını koyar; örneğin, Fransız olmak için atalarınızın Bastil'i yerle bir ettiğini ya da, en azından, doğru zamanda Paris'te olsalardı böyle yapacaklarını tahayyül etmeniz gerektiğini söyler. Ancak yine de kendi sivil dini olan bir ulusal azınlık, özel günlerini özel olarak kutladığı müddetçe, hoşgörülebilir. Ve bu azınlığın üyeleri yurttaş haline gelebilirler, Fransız olmaya herhangi bir hayali anlam atfetmeksizin, diyelim, Fransız siyasal kültürü tarzını öğrenebilir.

Bir sivil dinin desteklediği ortak kimlik, aksi halde kim-

14. Liberal eğitime karşı köktenci farklı bir itiraz için, bak., Nomi Maya Stolzenberg "'He Drew a Circle That Shut Me Out': Assimilation, Indoctrination, and the Paradox of Liberal Education", *Harvard Law Review* 106 (1993): 581-667. Paradoks yeteri kadar somuttur ancak yine de, Stolzenberg'in hakkında böylesine sempatiyle yazdığı köktenci Hıristiyan anne babalar muhtemelen devlet okullarının çocukları üzerindeki etkisini abartmaktadırlar. Her şeye rağmen, böylesi ailelerin ve çocukların vicdani redleri liberal bir toplumda normal karşılanmalıdır: Bak., Sanford Levinson'ın Stephen Carter'ın *Michigan Law Review* 92, no. 6 (Mayıs 1994), s., 1873-92'de çıkan *Culture of Disbelief* yazısı üzerine yaptığı değerlendirme.

liklerin çok çeşitli olacağı göçmen toplumlarında özellikle önemlidir. Açık ki, çokuluslu imparatorluklarda, kimlikler çok daha fazla çeşitlidir ancak burada, imparatorun birleştirici kişiliği ve talep ettiği ortak sadakatin ötesinde, çeşitlilik daha az önemlidir. Çağdaş göçmen toplumları aynı zamanda demokratik devletlerdir ve devletin siyasi sağlığı bir dereceye kadar, yurttaşlarının bağlılığına ve etkinliğine bağlıdır. Ancak eğer yerel sivil din bu nitelikleri yükseltecek ve kutlayacaksa, yalnızca öteki dinlerle değil aynı zamanda öteki sivil dinlerle de uyum içinde olmalıdır. Kuşkusuz, en hevesli öncüler ötekilerin yerine bu sivil dini koymak isteyeceklerdir; örneğin, yirminci yüzyıl başlarındaki Amerikanlaştırma kampanyalarının amacı buydu. Ve belki de bu kampanyanın, Amerikan deneyiminde gerçekten uzun dönemli etkisi olacaktır. Belki de, her göçmen toplumu oluşum halindeki bir ulus devlettir ve sivil din bu dönüşümün araçlarından biridir. Her ne olursa olsun, bu konudaki bir kampanya bir hoşgörüsüzlük eylemi, muhtemelen direnişi kışkırtacak ve farklı gruplar arasında (ve hatta içinde) bölünmeleri artıracak bir eylemdir.

Her halükarda, sonuçta öyle olur ki, Amerikancılık gibi bir sivil din kendi katılımcılarının alternatif sivil dinsel pratikleri denebilecek şeylerle oldukça rahat bir biçimde birlikte yaşayabilir. Örneğin, Şükran Günü, Anma Günü, Dört Temmuz ile birlikte gelen hikayeler ve kutlamalar çok farklı hikayeleri olan İrlanda, Afrika ya da Yahudi kökenli Amerikalıların ortak hayatlarıyla yan yana var olabilir. Buradaki farklılık çelişki değildir. İnançlar zıtlaşmaya hikayelere göre çok daha hazırdır; ayrıca bir kutlama ötekini inkar ve iptal etmez ya da yok saymaz. Gerçekten de, eğer onların başka olayları bizimle ortak kutladıklarını biliyorsak, emsal yurttaşlarımızın özel cemaat ya da aile kutlamalarını seyretmek kolaydır. Demek ki, sivil din kısmi farklılıklara hoşgörüyü kolaylaştırır; ya da bizi farklılığın yalnızca kısmi olduğunu düşünmeye teşvik eder. Biz Amerikalıyız ancak aynı zamanda başka şeyiz de, ve Amerikalı ol-

duğumuz müddetçe başka şey kadar biz de güven içindeyiz.

Kuşkusuz, Amerikan değerleriyle çelişen, ideolojik ya da teolojik olarak en ince ayrıntısına kadar düşünülmüş, azınlık sivil dinleri vardır ya da olabilir ama bunlar Amerikan kamu yaşamında çok belirgin değildir. Benzer bir biçimde, çok hoşgörüsüz bir Amerikancılık, örneğin, Hıristiyanlığa göre tanımlanmış; tek başına, hatta ırkçı bir biçimde, Avrupalı köklerine bağlı; ya da bir biçimde dar bir politik içerikte bir Amerikancılık hayal etmek de zordur. Bu türden Amerikancılıklar geçmişte görüldü (bu yüzden 1930'larda antikomünist sağ tarafından "Amerikan-karşıtı faaliyetler" kavramı geliştirildi) ve var olmaya devam ediyor ancak hiçbiri bugünkü sağın egemen anlayışını temsil etmiyor. Amerikan toplumunun çoklu, kısmi kimlikleri olan bireylerin bir koleksiyonu olduğu yalnızca ilke düzeyinde değildir, gerçeklikte de durum budur. Elbette, dinler genellikle böylesi gerçekliklerin inkarı demektir; ancak sivil dinler de benzer bir inkara girişebilir. Hatta denebilir ki, ABD ve öteki göçmen toplumlarındaki farklılıkların yapılanması istikrarsız ve geçicidir. Böyle olsa bile, farklılık karşıtı bir Kulturkampf bu duruma verilecek en iyi yanıt değildir. Sivil din büyük bir ihtimalle ilgilenmeyi amaçladığı insan çoklu kimlikleriyle karşıtlıktan çok uyum içinde olacaktır. Nihayetinde, onun amacı tam bir dönüştürme değil, yalnızca politik toplumlaşmadır.

G. HOŞGÖRÜSÜZE HOŞGÖRÜ

Hoşgörüsüze hoşgörü göstermeli miyiz? Bu soru genelde hoşgörü teorisinin merkezi ve en zor meselesi olarak bilinir. Ama böyle olmak zorunda değildir çünkü bu dört rejim türünün dördünde de hoşgörülen grupların çoğu aslında hoşgörülü değildir. Bu grupların çoğuna göre ne ilgi duyulup desteklenecek ne merak edilecek ne de hakları tanınacak -aslında, varlıklarını ne

umursadıkları ne de tahammül gösterdikleri- "ötekiler" vardır. Çokuluslu imparatorluklarda, farklı "uluslar" belki geçici olarak geri çekilebilir ve imparatorluk kuralları çerçevesinde yan yana yaşamaya ses çıkarmazlar. Ancak kendilerini yöneteceklerse, geri durmalarının da nedeni yoktur ;ve bu ulusların bazıları kuşkusuz eski tür yan yana yaşamaya şu ya da bu biçimde son vermeyi amaçlayacaktır. Bu onları siyasi iktidardan uzak tutmaya yarayabilir ama imparatorlukta onlara hoşgörü göstermeyi reddetmek için hiçbir neden yoktur. Anayasal düzenlemenin sırf birliği oluşturan cemaatlerin muhtemel hoşgörüsüzlüklerini kısıtlamak için yapıldığı toplumlararası birliklerdeki durum da budur.

Benzer bir biçimde, ulus devletler ve göçmen toplumları içindeki azınlıklara -eğer bu azınlıkların öteki ülkelerde iktidarda olan vatandaşlarının ya da inanç ortaklarının bir nebze olsun hoşgörülü olmadıkları biliniyor olsa bile- hoşgörü gösterilir, gösterilmelidir de. Söz konusu bu azınlıklar burada (diyelim, Fransa'da ya da Amerika'da) hoşgörüsüz olamazlar, yani, onlar komşularını korkutamaz ya da aralarındaki sapkın veya muhaliflere zulmedemez ya da baskı uygulayamazlar. Ancak onlar sapkın ve muhalif unsurları aforoz etmekte ya da dışlamakta özgürdürler ve ayrıca onlar böylesi insanların ilelebet lanetleneceklerine ya da öte dünyada kendilerine yer bulamayacaklarına -ya da kendi yurttaşlarından oluşan herhangi bir başka grubun Tanrı katında hoş karşılanmayan bir hayat sürdürmekte olduğuna- inanmakta ve bunu söylemekte özgürdürler. Gerçekten de, modern hoşgörü rejiminin ilk başta tasarlanmasına neden olan ve sonra onu işleten birçok Protestan mezhep üyesi tam da böylesi şeylere inanıyor ve bunları söylüyordu.

Modern rejimlerde kilise ile devleti ayırmanın amacı, tüm kiliselerin en azından potansiyel olarak hoşgörüsüz olduklarına ilişkin gerçekçi bir varsayıma dayanarak tüm dinsel otoriteleri politik iktidardan uzak tutmaktır. Bu uzaklaştırma etkili olduğu

oranda, kiliseler hoşgörüyü öğrenebilirler; daha büyük ihtimalle, sanki hoşgörü erdemine sahipmiş gibi yaşamayı öğrenecektir. Tanıdığımız çok sayıda inançlı insan kuşkusuz bu erdeme sahiptir, özellikle de hem iç hem de dış "ötekilerle" günlük karşılaşmaların kaçınılmaz olduğu göçmen toplumlarında. Ancak bu insanlar da devletle kilisenin ayrılmasına ihtiyaç duyarlar ve ayrılmayı büyük bir ihtimalle kendilerini, ya da herkesi, kendileri gibi inançlı insanların muhtemel fanatizmine karşı siyasi olarak koruma açısından destekleyeceklerdir. Aynı fanatizm ihtimali (göçmen toplumlarındaki) etnik eylemciler ve militanlar arasında da mevcuttur ve bu yüzden etniklik de, tamamen aynı nedenlerle, devletten ayrılmak zorundadır.

Demokrasi şimdiye kadar iyi anlaşılmamış bir ayrımı daha gerektirir: Bu bizatihi politikanın devletten ayrılmasıdır. Siyasi partiler iktidar için yarışırlar ve, diyelim, bir ideoloji tarafından biçimlenmiş bir programı hayata geçirmenin mücadelesini verirler. Ancak kazanan parti ideolojisini, bir dizi yasa haline dönüştürmüş olsa da, resmi sivil din öğretisine dönüştüremez; iktidara geçtiği günü ulusal bayram ilan edemez; parti tarihinin devlet okullarında zorunlu bir ders olarak okutulmasında ısrar edemez; ya da devlet gücünü öteki partilerin yayınlarını veya toplantılarını yasaklamakta kullanamaz.[15] Bu totaliter rejimlerde olan şeydir ve tamı tamına tek bir hiyerarşi içinde örgütlenmiş bir kilisenin siyasal yapısına benzer. Yerleşik yapı oluşturmayı umut eden dinler ile eksiksiz denetim hayali güden partiler hem demokratik ulus devletlerde hem de göçmen toplumlarında hoşgörülebilirler ve genelde görülürler de. Ama (bu makalemin

15. ABD'de Emek Günü'nün resmi tatil olarak kabul edilmesi nelerin yapılıp nelerin yapılamayacağı (ya da nelerin yapılması gerekip nelerin gerekmediği) konusunda ilginç bir örnek oluşturur. 1 Mayıs işçi hareketinin ve müttefiki çeşitli parti ve hiziplerin bayramıydı; bu günün belki de ulusal çapta kutlanmasını uygunsuz kılacak özgün ve dar bir politik anlamı vardı. Bayramın yeni adı ve tarihi işçi hareketi yerine daha çok insanların kendi başlarına kutladıkları özgün ve ideolojik olmayan bir kutlamaya yol açtı.

başlangıç bölümünde ileri sürdüğüm gibi) aynı zamanda onların devlet gücünü ellerine almaları ve hatta iktidar için yarışmaları engellenebilir de.[16] Bu tür parti ve dinler özelinde güçler ayrılığı onların sivil toplumla sınırlı oldukları anlamına gelir: Onlar düşündüklerini söyleyebilirler, yazabilirler ve toplanabilirler; onların yalnızca bir hizip olarak varoluşlarına izin verilir.

16. Kar., Herbert Marcuse'un çok daha radikal sınırlar için argümanı: "Hoşgörünün iş yapmanın önünden, sözcüklerle, yazı ve resimle iletişim sahnesine çekilmesi" ("Repressive Tolerance", Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Jr., ve Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance* [Boston: Beacon, 1965], s. 109). Marcuse'ün argümanı "kurtuluş güçlerini" tanıma ve böylelikle yalnızca bu güçlerin düşmanlarına hoşgörü göstermeyi reddetme yetisine duyduğu olağanüstü güvenden doğmuştur.

V
Modern ve postmodern hoşgörü

A. MODERN PROJELER

Hoşgörünün bazı sınırlarına değindim ancak henüz birçok imparatorluğun, ulus devletin ve göçmen toplumunun gerçekte sürdürdüğü şeyi, yani hoşgörüsüzlük rejimlerini tartışmadım. Bu rejimlerde, farklılığa hoşgörünün yerini birlik ve teklik dürtüsü alır. Ya imparatorluk, merkezi ulus devlete çok benzer bir şey yaratmayı amaçlar; bunun bir örneği ondokuzuncu yüzyıl çarlarının "Ruslaştırma" kampanyalarıdır. Ya da ulus devlet azınlıklar ve göçmenler üzerindeki baskıyı yoğunlaştırır: Ya asimile ol ya terket! Ya da göçmen toplumu, yeni (genellikle eski bazı yerleşimciler ya da göçmen gruplarının kalıbına dö-

külmüş) bir ulusallık oluşturmak amacıyla, "eritme potası" altındaki ateşi körükler. Yirminci yüzyıl başlarında ABD'deki "Amerikanlaştırma" benim bu son değindiğim tasarıya örnek oluşturur; ve bu kampanya aslında göçmenleri farklılığı bünyeye almaksızın kazanma çabasıdır.

Bu tür çabalar bazen kültürel ve dinsel farklılıkları ortadan kaldırmakta başarılı olur ancak bazen de, acımasız bir zulme varmadıkça farklılıkların pekişmesine hizmet eder. Söz konusu girişimler azınlık gruplarının üyelerini fişler, onları aidiyetleri nedeniyle ayrıma tabi tutar, birbirine bağlanmaya zorlar, yoğun bir dayanışmaya iter. Tüm bunlara rağmen, azınlık gruplarının ne liderleri ne de en sadık üyeleri bir hoşgörüsüzlük rejimini tercih etmeyecektir.[1] İlk fırsatta, bireysel ya da kolektif bazı hoşgörü biçimleri peşine düşeceklerdir: Teker teker yurttaşlardan oluşan bünyede eriyecek ya da gruplarının ülke içinde ya da uluslararası toplumda, belli bir oranda özyönetim -bölgesel ya da işlevsel özerklik, toplumsal birlik ya da egemen devlet-hakkı verilerek, tanınmasını isteyeceklerdir.

Bu iki tür hoşgörü biçimini -bireysel asimilasyon ve grup tanınması- modern demokratik politikaların merkezi projeleri olarak düşünebiliriz. Bunlar genelde karşılıklı olarak birbirlerini dışlayacak şekilde kavranırlar: Ya bireyler ya da gruplar zulümden ve görünmezlikten kurtarılacaktır ve bireyler ancak gruplarını terkettiklerinde kurtarılacaktır. Bu son konuma ilişkin olarak, Fransız Devrimi'nden hareketle Sartre'ın söylediklerini aktarmıştım. Devrimciler her şeyden önce bireyi eski yekvücut cemaatinden kurtarmayı ve onu bir haklar şemsiyesi altına sokmayı amaçlıyordu -ve sonraki amaçları da bu hak sahibi insanlara yurttaş olarak görevlerini öğretmekti. Bireyle siyasi rejim yani Fransız yurttaşlar cumhuriyeti arasında, (dev-

1. Jean Paul Sartre'ın meşhur anti-Semitizmin Yahudi kimliğini ayakta tutan şey olduğu tezi birçok başka azınlık grup için de söylenebilir ancak gruplarının tarihine ve kültürüne gerçek değer veren ve bu değerin bireysel özdeşleşmeyi doğurduğunu varsayan üyelerin (özellikle de en sadık üyelerin) bunu kabul etmesi beklenemez. Bak., *Anti-Semite and Jew* için yazdığım önsöz.

rimcilerin kafasında) yalnızca boş bir alan vardı; bu alan özelden kamusal hayata kolay geçişi sağlıyor ve böylelikle kültürel asimilasyonla siyasal katılımı teşvik ediyordu.

Devrim sonrası liberaller ve demokratlar yavaş yavaş, hem bireysel çıkar ve inançların ifadesi hem de demokrasi okulları olarak fiilen bu boşluğu dolduran ara birliklerin değerini anlamaya başladılar. Ancak bu aynı birlikler aynı zamanda ulusal azınlıklara, kolektif kimliğin beslenebildiği ve asimilasyon baskılarına direnebildiği bir tür yuva da sağlar. Ve liberal demokratlar, birlikler bireysel üyeleri tehdit etme ya da cumhuriyetçi bağlılıklarını zaafa uğratma noktasına (ki bu noktanın yeri her zaman tartışmalıdır) kadar, belli sınırlar dahilinde, hem destek hem de direnişi kabul edebilir. Cumhuriyetçi yurttaşlar, dinleri ya da etnik kökenleri ne olursa olsun, azınlık bireyleri içine alarak ve sonra oluşturdukları gruplara -bunlar, kelimenin gerçek anlamında, ikincil birlikler oldukları müddetçe- hoşgörü gösterirler.

Demokratik kapsayıcılık ilk modernist projedir. Geçtiğimiz ikiyüz yıldan bu yana demokratik solun politikalarını bir dizi kapsama mücadelesi olarak tahayyül edebiliriz: Kapsananlar, burjuva kentin duvarlarını döğen ve orada gedikler açan Yahudiler, işçiler, kadınlar, siyahlar ve çok çeşitli türden göçmenlerdir. Mücadele süresince, bunlar güçlü partiler ve hareketler, kolektif savunma ve saldırı örgütleri oluştururlar. Ancak kente bireyler olarak girerler.

İçeri girmenin alternatifi ayrılmadır. Bu da ikinci modernist projedir; yani, gruba bir bütün olarak sesini duyurma olanağı, bir mekan ve kendine özgü bir siyaset imkanı sağlamak. Artık gerekli olan içeri alınmak için değil, sınırlar için verilen mücadeledir. Bu mücadelenin can alıcı sloganı, bir toprak parçası ya da en azından bir dizi bağımsız kurum ihtiyacıdır -ve dolayısıyla, ademimerkezileşme, yetki devri, özerklik, bölme ya da egemenlik demek olan "kendi kaderini tayin hakkı". Yalnızca coğrafi değil aynı zamanda işlevsel anlamda da, sınırları

doğru çizmek inanılmayacak kadar zordur. Her siyasi karar çok sert tartışmalara neden olacaktır. Ama eğer farklı gruplar kendi kaderleri üzerinde anlamlı bir denetim uygulayabilecek ve bunu belli bir güvenlik içinde yapabilecekse, belli kararlar alınmak zorundadır.

Sorun bugün bile çözülmüş değildir: Eski imparatorluk düzenlemelerini zamana uyarlamak ve modern ulaslararası sistemi yaymak; ulus devletleri, özyönetimli bölgeleri, farklı toplumları, yerel otoriteleri artırmak vb. Bu ikinci projede tanınan ve hoşgörü gösterilen şeye dikkat edin: Etnik ya da dinsel karakter nitelikte tekil ya da en azından asli kimliklere sahip oldukları düşünülenler daima gruplar ve onların kadın ya da erkek üyeleridir. Başarı hiç kuşkusuz bu insanların seferber edilmesine bağlıdır ancak (meşguliyetin niteliği savaş halini almadıkça) fiili olarak her bir sorunla, sınırlar çerçevesinde, tek tek meşgul olan bu insanların liderleridir. Cemaatçi özerklik geleneksel seçkinlerin otoritesini onaylar; toplumlararası birlik genel olarak bu aynı seçkinler arasında bir güçler paylaşımı biçimini alır; ulus devletler diplomatik temsilcileri ve siyasi liderleri aracılığıyla etkileşime girerler. Grup üyelerinin oluşturduğu kitle açısından, bu insanların birbirlerini üyeler olarak anladıkları ve çoğu kez birlik oluşturmayı istedikleri varsayımı temelinde, hoşgörü ayrılmayla sağlanır. Onlar "iyi çit iyi komşu demektir" sözüne inanır.[2]

Ancak bu iki proje eşzamanlı olarak farklı gruplar ya da hatta aynı grubun farklı üyeleri tarafından izlenebilir. Bu son ihtimal aslında çok sık gerçekleşir: Bazı insanlar yalnızca yurttaş olmayı talep ederek, dinsel ya da etnik aidiyetlerinin kapanından kurtulmayı isterken, diğerleri özellikle dindar inançlıların ya da etnik akrabaların örgütlü bir toplumunun üyeleri olarak tanınmayı ve hoşgörülmeyi isterler. Cemaatçi ar-

2. Bu dize Robert Frost'un "Mending Wall" adlı anlatı şiirindeki bir karakterin ağzından çıkmıştır (*The Poems of Robert Frost* [New York: Modern Library, 1946], s. 35-6). Şair bu karakteri bütünüyle onaylamamaktadır.

kaplanlarıyla bağlarını koparmış güçlü iradeli (ya da yalnızca tuhaf) bireyler arkaplanı koruyan ve onu ilerletmeyi amaçlayan kararlı (ya da yalnızca yeri sağlam) insanlarla yan yana yaşayabilir. O zaman iki proje birbiriyle rekabet halinde görülür: Bireysel kaçışı mı yoksa grup bağlılığını mı tercih etmeliyiz? Gelgelelim, sabit bir tercih için söylenebilecek iyi bir neden yoktur. Gerilim her durum için ayrı ayrı, farklı rejimlerdeki farklı gruplar için farklı bir biçimde ele alınmak zorundadır (halihazırda bir dizi örneğe bakmış durumdayız). Bu gerilimin üstesinden gelmenin yolu yoktur çünkü eğer grup bağlılığı kalmamışsa bireyler neden kurtulacaktır? Hiçbir zaman karşı çıkılmamış bir kaçıştan duyulacak gurur nedir ki? Ve oldukları gibi olmak için mücadele etmek zorunda kalmamışlarsa onlar ne olacaklardır ki? Bütün zorluklarıyla birlikte, güçlü gruplarla özgür bireylerin yan yana yaşaması modernliğin değişmez bir özelliğidir.

B. POSTMODERNLİK?

Gelgelelim, hoşgörü modellerinden sonuncusu farklı bir kalıba/yapılanmaya ve, belki de, bir postmodern projeye işaret ediyor. Göçmen toplumlarında (ve artık göçmen basıncını hisseden ulus devletlerde de), insanlar kesin sınırları ve güvenli ya da tekil kimlikleri olmayan bir hayat olarak düşünebileceğimiz hayatı yaşamaya başlamıştır. Farklılık, adeta, dağılmıştır, öyle ki her yerde, her gün karşımıza çıkar. Bireyler dar belirlenimlerden kaçmakta ve özgür olarak çoğunluğun üyeleri arasına karışmakta ama ortak bir kimliği özümlemek zorunda kalmamaktadır. Grupların üyelerini tutan bağ her zamankinden daha gevşektir ancak hiçbir biçimde tamamen de kopmamıştır. Sonuç her gün kimlikleri belli belirsiz bireylerin ortaya çıkması, aralarında evlenmeleri ve dolayısıyla, yalnızca bir bütün olarak toplumda değil aynı zamanda örnekleri her geçen gün artan ai-

lelerde, hatta artan sayıda bireyde görülen, son derece yoğun bir çokkültürcülüktür. Artık hoşgörü, eşlerimizle, yakınlarımızla ve çocuklarımızla -ve kendi melezleşmiş ya da bölünmüş benliklerimizle- etnik, dinsel ve kültürel barış yapmak zorunda kaldığımız evde başlar.

Bu tür hoşgörü, herkesin henüz tutarlıklı cemaatleri unutmadığı ve henüz birlik olma bilincini kaybetmediği bir zamanda, karışık ailelerin ve bölünmüş benliklerin ilk kuşakları için özellikle sorun oluşturur. Köktencilik ideolojik biçimiyle bu özlemi temsil eder; onun hoşgörüsüzlüğü, daha önce belirttiğim gibi, öteki ortodoksilerden çok seküler şaşkınlık ve anarşi üzerinde odaklanmıştır. Ne var ki, köktenci eğilimleri olmayan insanlar için bile, farklılıkla doğrudan karşılaşma rahatsız edici olabilir. Birçoğu hala kendilerinin, ana-babalarının ve atalarının (şu ya da bu yönden) tarihsel bağlarla bağlı olduğu gruplara sadıktır ya da en azından onların özlemini çekmektedir.

Şimdi bazı kuşakların postmodern yola girdiklerini, insanların bu türden bağlarını tamamen kopardıklarını ve kendi "benliklerini" eski kültür ve dinlerin (ve elde kalmış herhangi bir şeyin) bölük pörçük kalıntılarından ördüklerini düşünün. Bu kendini kuran ve kurmakta olan bireylerin oluşturduğu birlikler olsa olsa, daha umut vadeden herhangi bir şey ortaya çıkar çıkmaz, kolaylıkla kopabilecek geçici ittifaklar olur ancak. Böylesi bir ortamda hoşgörü ve hoşgörüsüzlük salt kişisel hoşlanma ve hoşlanmama ile yer değiştirmeyecek midir? Kimin hoşgörü göstereceği ve ne kadar hoşgörü göstereceği hakkındaki eski kamusal argümanlar ve politik çekişmelerin yerini özel melodramlar almayacak mıdır? Bu açıdan bakıldığında, gelecekte herhangi bir hoşgörü rejimi tahayyül etmek zordur. Sanırım, postmodern emsallerimizin tiklerine ve zaaflarına tahammül, umursamazlık, çokbilmişlik, merak ve ilgiyle karşılık vereceğiz. Ancak bu emsallerimiz -bu ötekiler- tanınabilir ortamlarda içinde olmayacaklarından, tepkilerimiz kararlı bir yapı göstermeyecektir.

Postmodern proje her tür ortak kimlik ve standart davranışı baltalar: Bir toplumda çoğul şahıs zamirleri "biz" ve "onlar"ın sabit göstergelerinin kalmamasına neden olur; bu bireysel özgürlüğün tam anlamıyla mükemmelleşmesi demektir. Bulgar asıllı Fransız yazar Julia Kristeva bu projenin teorik savunucularının en ilgi çekenlerinden biridir; Kristeva'ya göre, bir yabancılar dünyasını tanımamız ("çünkü yalnızca yabancılık evrenseldir") ve kendi içlerimizdeki yabancıyı kabul etmemiz gerekir. Burada üzerinde durmadan geçmem gereken psikolojik argümana ek olarak, Kristeva ilk versiyonu İncil'deki "Yabancıyı ezmeyeceksin, çünkü sen de Mısır topraklarında yabancıydın" deyişi olan çok eski bir ahlâki tezi yinelemektedir. Kristeva çağdaş bir tekrar adına hem özneyi, hem fiilin zamanını hem de coğrafyayı değiştiriyor: Yabancıyı ezme çünkü hepimiz bu topraklarda yabancıyız. Kuşkusuz, kendi içimizdeki ötekini kabul edersek ötekiliğe hoşgörü göstermek daha kolay olacaktır.[3]

Ancak herkes yabancı ise, hiç kimse yabancı değildir. Çünkü güçlü bir biçimde aynılığı yaşamadıkça, ötekiliği tanımayız bile. Yabancılar arası bir emsal duygusu, olsa olsa kalıcı belli bir cemaate karşıtlık halinde var olan, anlık bir gruplaşma olacaktır. Eğer böyle bir cemaat yoksa, böyle bir emsal duygusu da yaşanmayacaktır. Devlet yetkililerinin tüm postmodern yabancılara "hoşgörü gösterdiğini" hayal edebiliriz; ceza yasası hoşgörünün sınırlarını koyduktan sonra başka bir şeye gerek yoktur. Bu durumda farklılık politikaları, grup ilişkileri ve bireysel hakların sonu gelmez müzakereleri gerçek anlamda geçersizleşecektir.

Kristeva, adeta, bu duruma gelmekte olan bir ulus devlet tablosu çizmeye çalışır; Fransa'yı (kendi Aydınlanma mirasına sahip çıkarak yaşadığı müddetçe) bunun "en iyi icrasına" bir ör-

3. Julia Kristeva, *Nations Without Nationalism*, çev. Leon S. Roudiez (New York: Columbia University Press, 1993), s. 21 ve devamı. Ayrıca, bak., Kristeva, *Strangers to Ourselves*, çev. Leon S. Roudiez (New York: Columbia University Press, 1991).

neği olarak alır; bu onu çoğu doğma büyüme Fransız'dan daha ilkeli bir yurtsever, ideal göçmenlerden biri yapar. Kristeva'ya göre, Fransa en iyi halde, ulusal geleneklerin hala ayak dirediği ancak bireylerin, en azından belli bir oranda, kendi kimliklerini belirledikleri ve "kaderine razı olmaktan çok bilinçli olarak" kendi sosyal gruplarını yarattıkları bir "geçiş" toplumudur. Ve bu kendi kaderini belirleme, hala "önceden kestirilemeyen" ancak hayal edilebilir bir "çoklu birleşmeler cemaati... yabancıların olmadığı bir dünya" anlamına gelecektir; aynı zamanda, kuşkusuz, Fransızların olmadığı bir Fransa (dolayısıyla, Kristeva belki de yalnızca geçici bir süre için yurtseverdir).[4]

Kendine özgü bireylerle kültür ve dinin bireyselleşmiş versiyonlarının Fransa'ya kıyasla çok daha güçlü bir biçimde ortaya çıktığı en ileri göçmen toplumları bile henüz "çoklu birleşmeler cemaati" olmamıştır. Biz hala o ilk kuşaktanız: Biz ne her zaman bir yabancılar dünyasında yaşıyoruz ne de birbirimizin yabancılığıyla yalnızca bire bir yüz yüze geliyoruz. Aksine, biz hala farklılığı kolektif olarak, kişisel ilişkilerin hoşgörü politikaları yanında tali kaldığı koşullarda yaşıyoruz. Tarihsel aşamalara ilişkin bazı büyük üst-anlatılarda olduğu gibi, postmodern projenin basitçe modernizmin yerine geçtiği doğru değildir. Biri, hiçbir biçimde ötekini yok etmeksizin, ötekinin üzerine biniyor. Hâlâ sınırlar var ancak sınırlar tüm kavşak noktalarında bulanıktır. Biz hala kendimizi şu ya da bu olarak biliyoruz ancak bu bilgi artık kesinliğini yitirdi çünkü biz aynı zamanda hem şu hem de buyuz. Güçlü kimlikleri olan gruplar varlığını sürdürüyor ve siyasi olarak kendilerini dayatıyor ancak üyelerinin bağlılığı, giderek daha fazla insan ileri uçlarda kümelendikçe, uzun bir süreklilik çizgisi boyunca derece farkıyla ölçülüyor (bu yüzden, yakın uçtaki militanlar bugünlerde böylesine gergin).

Bu modern ve postmodern ikiliği, farklılığın iki katlı dü-

4. Kristeva, *Nations Without Nationalism*, s. 35-43.

zenlenmesini gerektiriyor: İlki, tekil bireysel ve kolektif versiyonlarında ve ikincisi, çoğulcu, dağılmış ve bölünmüş versiyonlarında. Biz devletin yurttaşları ve grupların üyeleri olarak -ve aynı zamanda her ikisine de yabancı olarak- hoşgörü ve korunma ihtiyacı duyuyoruz. Kendi kaderini tayin eşzamanlı olarak hem siyasi hem de kişisel olmak zorundadır -bu ikisi ilişkilidir ancak aynı değildir. Bireyleri özerk ya da egemen gruplarına bağlayan eski farklılık anlayışı muhalif ve müphem bireylerin direnişiyle karşılaşacaktır. Ancak sırf muhalefete odaklanan her yeni anlayış; ortak bir dinsel ya da kültürel geleneği özümlemeye, hayata geçirmeye, irdelemeye, gözden geçirmeye ve değiştirmeye uğraşan insanların direnişiyle karşılaşacaktır. Bu yüzden en azından şimdilik, farklılığa iki katı hoşgörü -siyasal bir düzeyde olduğu kadar kişisel bir düzeyde de- gösterilmelidir; gösterilen hoşgörünün karışımı (iki düzeyde de aynı karışım olmak zorunluluğu yoktur) tahammül, umursamazlık, metanet, merak ve desteğin, bir karışımı nasıl olursa olsun durum değişmez.

Ne var ki, bu iki hoşgörü versiyonunun ahlâki ya da siyasi bakımdan denk olup olmadıklarından emin değilim. Postmodernliğin bölünmüş benlikleri, göründüğü kadarıyla, içinden çıktıkları, adeta kendilerini biçimlendirişlerine kültürel zemin oluşturan bölünmemiş gruplar üzerinde asalak yaşamaktadırlar. Kristeva'nın özneleri ayak direyen geleneklerin değil de, neyin bilincinde olacak acaba? O kültürel zeminden ne kadar uzağa giderlerse, o kadar az etkinliğe girebilirler. Zorunlu tarihsel arkaplanı olmaksızın, postmodern proje giderek daha sığ bireyler ve damarları kurumuş bir kültürel hayat üretmeyecek midir? Öyleyse, benim ilk kuşak olarak adlandırdığım dönemin sorunlarıyla sürekli yüzleşmek için iyi nedenler bulunabilir. Çağdaş "geçiş" toplumlarında yabancılar ve olası yabancılar olarak yaşadığımız olağanüstü kişisel özgürlüğe değer vermeliyiz. Ancak aynı zamanda farklı grupları güçlendirecek ve hatta belki de bireyleri onların biri ya da birkaçıyla güçlü bir biçimde öz-

deşleşmeye teşvik edecek hoşgörü rejimleri oluşturmamız gerekiyor. Modernlik, daha önce belirttiğim gibi, bireyle grup ve yurttaşla grup üyesi arasında sürekli bir gerilimi gerektirir. Postmodernlik ise bizatihi modernlikle kendi arasında benzer bir sürekli gerilimi gerektirir: Bir yanda yurttaşlar ve grup üyeleri öte yanda ise bölünmüş benlik, kültürel yabancı. Radikal özgürlük kendisine önemli ölçüde direnme gücü kazandıran bir dünyada yaşanmadıkça sağlam değildir.

Ancak eğer bu doğruysa, benim hoşgörü denen şeyin tahammül, umursamazlık, metanet, merak ve hevesten oluşan süreklilik çizgisi üzerindeki herhangi bir davranış olduğuna ilişkin iddiam kendi zamanımız açısından yanlışlanabilmeliydi. Yeter ki, gruplar kendilerine yetsinler; o zaman tahammül, umursamazlık ya da metanetle kabullenme yan yana yaşamak için yetecektir. Bu, gerçekten de, tüm rejimlerin varsayımı olmuştur: Şöyle ki, dinsel, ulusal ve etnik gruplar oldukları gibi işte ortadadır; yurtseverlik ve ortak bir yurttaşlığa yer açılabilmesi için yok edilmeseler bile değiştirilmesi gereken güçlü sadakat duygularına hükmediyorlar. Ancak gruplar zayıf ve yardıma muhtaçsa (son bölümde, Amerika örneğinde tartışacağım gibi), belli bir merak ve heves karışımı zorunludur. Grupların ihtiyaç duyduğu yardımı başka hiçbir şey sağlayamaz. Demokratik toplumlardaki özgür ve parçalanmış bireyler de, kendileri gibi bireylerin oluşumunda grupların (kendi gruplarının ve başkalarının) önemini kabul etmedikçe -hoşgörünün anlamının "biz" ve "onlar"ı (ve elbette "ben"i yürürlükten kaldırmadan), geçmişte olduğu gibi bugün de, yok etmek değil, tersine sürekli barış içinde yan yana yaşamalarını ve ilişkiye girmelerini sağlamak olduğunu kabul etmedikçe- bu yardımı kendileri sağlayamayacakları gibi yönetimleri de bu yolda seferber edemeyeceklerdir. Postmodernliğin bölünmüş benlikleri böylesi bir yan yana yaşamayı karmaşık hale getirir ancak aynı zamanda kendini yaratmak ve anlamak bu yan yana yaşamaya bağlıdır.

Son Söz:
Amerikan çokkültürcülüğü üzerine düşünceler

Bugün ABD'de iki güçlü merkezkaç kuvveti iş başındadır. Biri bütün insan gruplarının ait olduğu varsayılan ortak bir merkezle bağlarını koparmakta, öteki ise bireylerin ayaklarını yerden kesmektedir. Bu ademimerkezi, ayrılıkçı hareketlerin ikisi de eleştiri oklarından kurtulmuş değildir; eleştirmenler birincinin dar kafalı bir şovenizm, ikincinin ise sırf bencillik tarafından yönlendirildiğini savunmaktadır. Ayrılmış gruplar, bu eleştirmenlerin gözüne, dışlayıcı ve hoşgörüsüz kabileler, ayrılmış bireylerse köksüz, yalnız ve hoşgörüsüz benciller olarak görünmektedir. Bu görüşlerin hiçbiri ne tamamen yanlış ne de ta-

mamen doğrudur. Bu iki hareket birlikte ele alınmalı, bu merkezkaç güçlerin harekete geçmesine imkan sağlayan göçmen toplumunun ve demokratik bir siyasetin arkaplanlarının karşısına birlikte konmalıdır. Bağlamları içinde anlaşıldığında, bu ikisi, bence, fizik yasaları ne derse desin, birbirinin ilacıdır.

Bu güçlerin birincisi grup farklılığının giderek güçlenen bir eklemlenmesidir. Kuşkusuz, yeni olan bu eklemlenmedir; çünkü farklılığın kendisi -çoğulculuk, hatta çokkültürcülük- ta başından beri Amerikan yaşamının bir özelliğini oluşturmaktadır. John Jay, *Federalist Papers*'ların birinde (no.2), Amerikalıları "aynı ataların torunları, aynı dili konuşan, aynı dine inanan, aynı yönetim ilkelerine bağlı, tutum ve geleneklerinde çok benzer" bir halk olarak anlatmaktadır. Bu satırlar Jay tarafından kaleme alındığı 1780 yılında gerçeklere aykırı olduğu gibi, bunlar ondokuzuncu yüzyıldaki gelişmelerle de tamamen yanlışlanmıştır. Kitlesel göçler ABD'yi çok farklı ataların, dillerin, dinlerin, tutum ve geleneklerin bir ülkesine dönüştürmüştür. Siyasi ilkeler ve hoşgörü düsturlarına gelince, bunlar bizim istikrarlı ve ortak tek taahhüdümüzü oluştururlar. Demokrasi ve özgürlük hem sınırları çizmiş hem de Amerikan çoğulculuğunun temel kurallarını belirlemiştir.

Rejim tipleri arasında yapılacak karşılaştırmalar bu çoğulculuğun radikal niteliğini kavramamıza yardımcı olabilir. Önce, Fransa, Hollanda, Norveç, Almanya, Japonya ve Çin gibi (görece) homojen ulus devletleri ele alalım: Bu ülkelerde, her ne kadar bölgesel farklılıklar olsa da, yurttaşların büyük bir çoğunluğu tek bir etnik kimliği ve ortak bir tarihi paylaşırlar. Ve ikinci olarak, eski çok uluslu imparatorluklarla ve günümüze eski Yugoslavya, yeni Etyopya, yeni Rusya, Nijerya, Irak, Hindistan vb. gibi miraslar bırakmış olan devletlerin toprak temelli heterojenlikleri düşünün; buralarda, çok sayıda etnik ve dinsel azınlık (sınırları her zaman tartışmalı olsa bile) eski anavatanlarını talep etmektedir. ABD bu iki gruptan da ayrılır: Ulusal ya da yerel bakımdan homojen değildir; her yerde he-

terojendir -(Yerli Amerikalılar dışında) hiçkimsenin anavatanı olmayan, çeşitliliği içinde parçalı bir topraktır. Gönüllü ya da gönülsüz, yerel ayrımcılık biçimleri vardır kuşkusuz; etnik yöreler ve tam doğru olmasa da geçmişi hatırlatırcasına "gettolar" olarak adlandırılan yerler vardır. Ancak, kısmi ve geçici bir istisna oluşturan Utah'taki Mormonlar dışında, gruplarımızın hiçbiri hiçbir zaman kalıcı bir coğrafi hakimiyet kurmamıştır. Amerikan Slovenya'sı, Quebec'i ya da Kürdistan'ı yoktur. En korunmalı çevrelerde bile, Amerikalılar her gün farklılığı yaşar.

Ve nihayet ABD'de farklılığın eksiksiz ve coşkulu eklemlenmesi oldukça yeni bir olgudur. Önyargının, aşağılanmanın ve korkunun uzun tarihi, azınlık "tutum ve geleneklerinin" kamusal olumlanmaları ardında kalmakta ve böylelikle Amerikan çoğulculuğunun radikal karakterinin gözlerden gizlenmesine hizmet etmektedir. Ben bu tarih hakkında çok açık olmak istiyorum. Toprakları istila edilen Amerikan Yerlileri ve bu ülkeye taşınan siyah kölelerin tanıklık edebileceği gibi, uç noktalarda bu tarih acımasızdı; merkezde ise, ırk değil de din ve etnik köken açısından, görece iyicildir. Bir göçmen toplumu yeni göçmenleri sıcak karşılıyor ya da en azından onlara yer açıyor ve onların inançlarına ve pratiklerine başka yerlerle kıyaslandığında oldukça mütevazı kalan bir gönülsüzlükle hoşgörü gösteriyordu. Ne olursa olsun, bizim tüm azınlıklarımız sessiz kalmayı öğrendi: Çekingenlik yakın zamanlara kadar azınlık politikasının tipik özelliği olmuştur. Göçmenler arasında yaşamanın ne demek olduğunun tam bilincine varılması çok yavaş işleyen bir süreçti.

Örneğin, 1930'lar ve 1940'larda Yahudilerin herhangi bir biçimde öne çıkmalarının -hatta New Deal Demokratları, sendika liderleri, sosyalist ya da komünist entelektüeller arasında "çok fazla" Yahudi isminin görülmesinin- Yahudiler arasında kolektif bir ürperti ile karşılandığını hatırlıyorum. Cemaat ileri gelenleri "Hiiişt" diyordu. Gürültü yapma; dikkat çekme; ileriye çıkma; kışkırtıcı laflar etme. Bu onların ikibin yıldan daha uzun

bir zaman önce Babil'deki ilk Yahudi sürgünlere peygamber Yeremya'nın (Jeremiah) verdiği ve o günden bu yana sık sık tekrarlanan öğütten anlaşılan şeydi: "Sizi sürmüş olduğum şehrin selametini arayın" (Jer. 29:7) -yani, mevcut güçlere itaat et ve göze batmayan bir siyasi çizgi izle. Yahudi göçmenler (gerçek) Amerikan yurttaşları olduktan sonra, çok uzun süre kendilerini sürgün olarak düşünmeye devam ettiler.

Bugün mazide kaldı kendi dediklerine göre. 1990'ların ABD'si, ekonomik olmasa bile, sosyal bakımdan elli ya da altmış yıl öncesinden çok daha eşitlikçi bir yer. Sosyal ve ekonomik eşitlik arasındaki karşıtlık çok önemlidir (bu konuya döneceğim) ancak şimdi sosyal yan üzerinde durmak istiyorum. Artık bizi kimse susturmuyor; kimse ürkek ya da sessiz değil. Eski ırksal ve dinsel kimlikler kamu hayatımızda büyük önem taşıyor, toplumsal cinsiyet ve cinsel tercih toplum hayatına girdiler, ve Asya ile Latin Amerika'dan dalgalar halinde gelen son dönemdeki göçmenler Amerikan yurttaşları ve potansiyel yurttaşları arasında önemli yeni farklılıklar doğuruyorlar. Görünen o ki; bütün bunlar, rahatlıkla ifade edilebiliyor. Sesler yüksek, şiveler değişik değişik ancak sonuç ahenk değil; oysa ki, eski çoğulculuk imgesinde her grubun kendi sazını çaldığı bir senfoni olarak bir ahenk vardı (ancak besteyi yapan kimdi acaba?). Bugün ortaya kulak tırmalayan bir gıcırtı çıkmıştır. Bu durum, çok sayıda hizbin bölündüğü ve bölünenlerin yine bölündüğü ve çok sayıda peygamberin ve sözde peygamberin hep birlikte konuştuğu, Reformasyon'un ilk yıllarındaki Protestan muhalefetin muhalifliğine çok benziyor. Dolayısıyla, siyasal dürüstlük, nefret saçan konuşmalar, çokkültürlü müfredat, birinci ve ikinci diller, göç vb. hakkında gürültülü tartışmalarda kendini açığa vuran siyasi bir mesele olarak hoşgörünün merkezi önemi tartışılamaz.

Bu kakafoni karşısında, başka bir grup peygamber -liberal ve yeni-muhafazakar entelektüel, akademisyen ve gazeteciler- sük-

lüm püklüm olmuş, bizi ülkenin parçalanmakta olduğu, zar zor eklemlenen çoğulculuğumuzun tehlikeli bir bölücü olduğu ve yeniden tek bir kültürün hegemonyasını gündeme getirmekten başka çaremizin olmadığı konusunda temin ediyorlar. Gariptir, bu güya zorunlu ve zorunlu olduğu kadar tekil kültür, sanki bizi yıllar yılı bir arada tutan hepimizin Shakespeare, Dickens ve James Joyce'a hayranlığımızmış gibi, genelde bir yüksek kültür olarak tarif ediliyor. Oysa kesin olan bir şey varsa, o da yüksek kültürün, şimdiye kadar olduğu gibi -ve güçlü bir eşitlikçi ve popülist damarın olduğu her ülkede olacağı gibi- bizi böleceğidir. Hiç kimse Richard Hofstadter'in *Anti-Intellectualism in American Life?*ını[1] (Amerikan Hayatında Entelektüelizm Karşıtlığı) hatırlamıyor mu? Birliği hedefleyen siyasi hareketler çok büyük bir ihtimalle kültürel içeriği kesinlikle düşük, kaba ve sahte vatan millet nutukları atacaktır. Bu hareketler edebi ya da felsefi yapıtlara bakmaz bile. Bana göre, çoğulculuğa daha iyi bir karşılık vardır ve bu demokratik siyasetin ta kendisidir: Tüm grupların tüm üyelerinin (ilke olarak) yalnızca birbirleriyle tartışmakla yetinmeyip bir biçimde fikir birliğine de varmak zorunda olan eşit yurttaşlar olduğu demokratik siyaset. Bu insanların zorunlu müzakereler ve uzlaşmalar sürecinde öğrenecekleri şey belki de o yapıtları incelemekten elde edebileceklerinden daha önemlidir. Bu pratiğin demokratik öğrenmenin nasıl ilerletilebileceğine kafa yormamız gerekiyor.

Ne var ki, çokkültürlülük çatışmalarının demokratik zeminlerde yürütülüyor olduğu ve başı çekenlerin çok farklı alanlarda demokratik nitelikli beceri ve icraatlarını gerektirdiği düşünüldüğünde, bu öğrenme halihazırda oldukça ilerlemiş sayılmaz mı? Eğer ABD'nin etnik, ırksal ve dinsel örgütler tarihine bakılacak olursa, bence görülür ki, yarattıkları siyasal çatışmalara rağmen (ya da, belki de, çatışmalar yüzünden) bunlar tekrar tekrar bireysel ve grupsal bütünleşmenin araçları olarak

1. (New York: Knopf, 1963).

hizmet görmektedirler.[2] Örgütlü hayatın amacı farklılığı korumak bile olsa, bu amaca Amerikan koşullarında ulaşılmak zorunluğu vardır ve sonuç genellikle yeni ve baştan düşünülmemiş bir tür farklılaşmadır. Bu olgunun bir örneğinden zaten bahsetmiştim: Amerikan Katoliklerinin ve Yahudilerinin farklılaşması asıl olarak birbirlerinden ya da protestanlardan değil, öteki ülkelerdeki Katoliklerden ve Yahudilerden farklılaşmak olmuştur. Azınlık grupları yerel politik kültüre uyum sağlamışlar, melez Amerikalılar olmuşlardır. Eğer asıl amaçları kendilerini koruma, hoşgörü, sivil haklar, güneşin altında bir yer ise; aldıkları başarılı sonuçlar her şeye rağmen çok açık bir biçimde savunulmuş farklılıkların Amerikanlaşmasıdır.

Ancak aynı şey "yerlici" ya da çoğunluk grupları için de geçerlidir: Onlar da yabancılarla dolu bir Amerika'ya uyum sağlamaya mecburdur. Onlar da, kendilerini orijinal Amerikalılar olarak tahayyül ederek, yavaş yavaş ve sancılı bir biçimde "Amerikanlaşmış"tır. Bununla farklılıkların sessizce kabullenildiği ya da savunulduğunu kastetmiyorum. Sessizlik siyasi geleneklerimizden biri değildir; bir Amerikalı olmak genellikle sessiz kalmamayı öğrenmek demektir. Bir grubun aradığı başarı her zaman bütün ötekilerin (ya da hiçbir ötekinin) başarısıyla da bağdaşmaz. Tüm çatışmalar gerçektir ve küçük ölçekli zaferler bile çok yaygın tehditlere maruz kalabilir. Bu önemli bir noktadır: Hoşgörü, zulüm ve korkuyu sona erdirir ancak sosyal ahenk için çare değildir. Yeni yeni hoşgörü gösterilen gruplar, gerçekten farklı olarak kaldıkları müddetçe, genelde aynı zamanda uzlaşmaz da olacaktır ve politik avantaj sağlama peşine düşecektir.

---

2. Irving Howe aynı noktayı *Socialism and America* (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1985) adlı kitabında sol kanat politik örgütler için yapar; bu kitapta Howe sosyalist militanların nasıl sendika örgütçüleri ve görevlileri haline geldiklerini ve ardından Demokratik Parti'nin yerel ve eyalet kampanyalarında mevki kaptıklarını anlatmaktadır. Sosyalizmin, ana akım parti ve hareketler için bir "hazırlık okulu" olarak bu görüntüsü, Howe'a göre, sosyalistler için bir teselli oluşturmaz. Ana akıma girmek, aslında, sancılı bir iştir. Bu anlatım için, bak., s. 78-81, 141.

Gelgelelim, daha büyük güçlükler dezavantaj ve başarısızlıktan, özellikle üst üste gelen başarısızlıktan doğar. İnsanları tehlikeli bir biçimde kamplaştıran ve yeni -daha şiddetli/ateşli ve püriten "siyasal dürüstlük" çeşitleri ile etnik ve ırksal mitolojinin abartılı iddialarında olduğu gibi- hoşgörüsüzlük ve bağnazlık biçimleri üreten, birliğin zayıflığı ve taşıdığı endişe ve öfkelerdir. Çağdaş kakafonimizin en gürültülü grupları ve en aşırı taleplerde bulunan grupları aynı zamanda en zayıf ve en yoksul gruplarıdır da. Günümüzün Amerikan şehirlerinde, çoğu azınlık gruplarının üyeleri olan yoksul insanlara dayanışma içinde birlikte çalışmak zor gelir. Karşılıklı yardımlaşma, kültürel koruma ve öz savunma yüksek sesle olumlanır ama etkin bir biçimde hayata geçirilmez. Çağdaş yoksulların enerjilerini yoğunlaştırabilecekleri ya da yoldan çıkmış üyelerini disipline sokabilecekleri sağlam temellere oturmuş ya da iyi finanse edilmiş kurumları yoktur

Son on-yirmi yılda ABD'de olanlar hem beklenmedik hem de rahatsız edicidir -ama aynı zamanda, açıklama gereğini duyduğum bir biçimde, yalnızca ihtimal olarak da olsa umut vericidir. Sosyal uçurum kapanmış olsa bile ekonomik uçurum derinleşmiştir; gelir ve kaynak eşitsizlikleri bugün elli yıl öncesine göre daha büyümüştür. Ancak bunlar tutarlı biçimde en alt katmanlarda "uygun" bilinç, zihinsel yenilgi yansıması -tevekkül ve cayma- doğurmuyor. Sapkın bir uyumculuk kültürü olmadığı gibi, hiçbir grup -göründüğü kadarıyla- yıllar öncesinin "saygın yoksulu" gibi uysallığa ve sesini kesip oturmaya ahlâki bakımdan hazır değil. Ya da, böyle insanlar varsa bile, eskiden olduğundan daha fazla ortalıkta görünmez -siyasal bakımdan olduğu kadar kültürel bakımdan da eklemlenmemiş ve temsil edilmemiş haldedir. Gördüğümüz şey kuşkusuz fazlasıyla alt üst edicidir: Sayıları her geçen gün artan ırksal ve dinsel demagog ve sahte liderler sürüsü tarafından temsil edilen, ayrıca sömürülen, bağlantısız, güçsüz ve çoğu morali bozulmuş çok sayıda insan. Gene de en azından bu insanlar sessiz, sinmiş ve

çaresiz değiller; bu yüzden, hiç olmazsa bazılarının farklı bir siyasi çevrede daha umut verici bir hareketliliğe elverişli olabileceği düşünülebilir.

Ne var ki, siyasi ortam bildiğimiz gibi, kısa vadede umut verici değil. Zayıflık günümüz Amerika'sının örgütlü hayatının, daimi olmasa bile, genel özelliğidir; siyasi yenilenmeye ilişkin her program bu gerçeklikten yola çıkmalıdır. Sendikalar, kiliseler, çıkar grupları, etnik örgütlenmeler, siyasi partiler ve hizipler, kendini geliştirme ve beceri kazanma kursları, yerel yardım kuruluşları, yöre kulüpleri ve kooperatifleri, dinsel dayanışma grupları, kardeşlik cemaatleri: Amerikan sivil toplumu harika bir çeşitlilik sergiliyor. Gelgelelim, bu birliklerin çoğu gelişigüzel örgütlenmiş/kurulmuştur, kaynakları yetersizdir ve her zaman tehlikededir. Eskiye oranla iktidara ve nimetlerine daha uzaktır.[3] Örgütsüz, etkisiz ve savunmasız (ancak yine de öfkeli ve gürültülü) Amerikalıların sayısı gün geçtikçe artıyor. Bu neden böyle?

Sorunun yanıtı kısmen çağdaş Amerikan toplumundaki merkezkaç güçlerin ikincisi ile ilgilidir. Bu ülke yalnızca grupların bir çoğulculuğundan değil bireylerin çoğulculuğundan da oluşuyor; hoşgörü rejimi, daha önce görmüş olduğumuz gibi, ortak yaşam biçimlerinden çok kişisel tercihler ve hayat tarzlarında odaklanmıştır. Bu belki de insanlık tarihinin en bireyci toplumudur. İlk dönemlerle, eski dünya ülkelerinin hangisiyle karşılaştırırsanız karşılaştırın, biz radikal bir biçimde özgürüz. Kendi yolumuzu çizmekte, kendi hayatımızı planlamakta, bir mesleği, bir eşi (ya da birbiri ardına eşlerimizi), bir dini (ya da

3. Bu Robert Putnam'ın henüz (bu yazıya kadar) kitap olarak basılmamış bir dizi makaledeki argümanıdır. Aslında günümüz ABD'sinde sayıları artan örgütlenmeler -üyelerine hizmet sağlayan çeşitli kadro örgütleri (Amerikan Emekliler Birliği gibi), tedavi grupları (Alcoholics Anonymous gibi), siber-uzay şebekeleri vb.- olduğunu savunan eleştirmenler duydum. Ancak bu grupların, Putnam'ın asıl olarak ilgilendiği partiler, hareketler ve kiliseler tarafından sağlananla aynı eğitim ve ortak çalışma disiplini verip vermedikleri belli değildir. Bak., Putnam'ın "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of Democracy 6* (Ocak 1995): 65-78.

dinsizliği), bir siyaseti (ya da bir siyasetsizliği), bir hayat tarzını (herhangi bir tarzı) seçmekte özgürüz -"kendi istediklerimizi yapmakta" özgürüz. Kişisel özgürlük ve beraberinde getirdiği radikal hoşgörü biçimleri kuşkusuz ABD'nin armasına kazınmış "çağların yeni düzeni"nin en olağanüstü başarılarıdır. Bu özgürlüğü püritenler ve bağnazlar karşısında savunmak Amerikan siyasetinin değişmez konularından biridir ve en coşkulu anlarını oluşturur; bu özgürlüğün ve imkan verdiği bireyciliğin ve yaratıcılığın kutsanması edebiyatımızın sürekli konularından biridir.

Bütün bunlara rağmen, kişisel özgürlük herkesin ulaşacağı hazır lokma değildir çünkü çok sayıda Amerikalı "kendi istediğini yapacak" ya da hatta kendi yapacağı şeyler bulacak araç ve olanaklardan yoksundur. Güç kazanmak genellikle kişisel bir başarı olmaktan çok aile, sınıf ya da cemaat temellidir. Kaynaklar, elbirliğiyle, kuşaklar boyu biriktirilmek zorundadır. Ve kaynaklar olmaksızın, birey olarak insanlar kendilerini ekonomik düzensizlikler, doğal felaketler, yönetsel başarısızlıklar ve kişisel bunalımlar cenderesinde bulur. İnsanların çoğu her günü başarısızlığın verdiği hayal kırıklıklarıyla geçiriyor, kalıcı ya da anlamlı bir aile ya da cemaat desteğine güven duymuyor. Genellikle yeni bir dünyada yeni hayatlar ve yeni kimlikler bulmak üzere aileden, sınıftan ya da cemaatten kaçış halindeler. Kaçmak işe yarıyorsa, arkalarına bile bakmıyorlar; arkalarına bakma gereği doğduğunda görecekleri ise, büyük bir ihtimalle, geride bıraktıkları kendini zar zor geçindiren insanlar olacaktır. Bunlar postmodernliğin getirdiği heyecanlardır ancak genelde acıklı bir hikaye -ya da, daha doğrusu, bir dizi benzer ancak birbirinden kopuk acıklı hikayeler- oluştururlar.

Bir an için bizim güya zorlama ve bölücü olan çokkültürcülüğümüzü oluşturan kültürel (etnik, ırksal ve dinsel) gruplara bir bakalım. Bunların hepsi, militan, eylemci ve inançlıların oluşturduğu bir çekirdekle; aslında kültürel bakımdan başına buyruk daha edilgen insanların oluşturduğu bir çevresi olan gö-

nüllü birliklerdir. Çevredeki bu insanlar para, zaman ya da enerji harcamadan bir kimliğe (ya da birden fazlasına) sahip olmak isterler. Kendilerini zorda bulduklarında, benzer kimlik sahibi insanlardan yardım beklerler. Ancak yardım kesin değildir çünkü bu kimlikler çoğu kez kazanılmamıştır, derinliği yoktur. Ayrıca, başına buyruk bireyler güvenilir üyeler değildir. Bizim kültürel gruplarımızın etrafını çevreleyen sınırlar ve sınır polisleri yoktur elbette. Dolayısıyla, insanlar canları isterse katılmakta, istemezse katılmamakta, gelip gitmekte, tamamen çekilmekte ya da sadece kıyıda köşede bir yerde gözlerden uzak kalmakta özgürdür. Tekrarlayacak olursak, bu özgürlük bir göçmen toplumunun avantajlarından biridir; ama güçlü ve tutarlıklı birlikler de yaratamaz bu özgürlük. Son tahlilde, bunun güçlü ya da kendine güvenen bireyler doğuracağından da kuşkuluyum.

Özel mutluluk arayışı (ya da ekonomik olarak umutsuzca ayakta kalma uğraşı) adına kültürel birliktelikten ve kimlikten kopanların oranı bugünlerde öylesine yüksek ki, bütün gruplar çevresindekileri nasıl tutacaklarından ve geleceklerini nasıl garantiye alacaklarından endişe etmektedir. Bu gruplar sürekli olarak kaynak biriktiriyor; üye kaydediyor; çalışanlar, yandaşlar ve destekçiler için yırtınıyor; asimilasyon, gruplar arası evlilik, boş vermişlik ya da pasiflik karşısında vaazlar veriyorlar. Herhangi bir baskı gücünden yoksun ve inandırıcılıklarından emin olmayan bu grupların bazıları, üyelerini yola getirmeye yardımcı olacak (yetki ya da kota sistemini amaçlayan) hükümet programları talep etmektedir. Bu gruplar açısından, çokkültürlü hoşgörünün gerçek alternatifi güçlü ve somut bir Amerikancılık (Amerika sanki eski dünyanın bir ulus devleti imiş gibi) değil, yaratıcı olan her merkezin dışında büyük bir insan süprüntüleri yığını, içi boş ya da rasgele doldurulmuş bir bireyciliktir.

Bir kez daha söyleyecek olursak, bu bir göçmen toplumunda bireysel özgürlüğe ilişkin tek yanlı bir bakış açısıdır. Görünüşe rağmen, günümüzdeki Amerikan hayatındaki can alıcı çelişki, çokkültürcülük ile bir tür kültürel hegemonya ya da tekçilik ara-

sında olmadığı gibi, çoğulculuk ile birlik ya da çok ile tek arasında da değildir. Aksine, biz grupların çokluğu ile bireylerin çokluğu arasında, özgül bir biçimde modernist ve postmodernist çelişki içinde yaşıyoruz. Ve iki tarafın da değerini kabul etmek dışında seçme şansımızın olmadığı bir çelişkidir bu. Bu iki çoğulculuk Amerikayı Amerika yapan şeydir ya da bazen ne olması gerektiğini ve nasıl olacağını gösterir. Birlikte; ama yalnızca birlikte, iki çoğulculuk ortak bir demokratik yurttaşlıkla tamamen tutarlıdır.

Şimdi de, çağdaş Amerikan toplumunun gün geçtikçe dağılmakta olan bireylerini düşünün. Kuşkusuz, bu dağılmayı doğuran ve onun ürünleri olan süreçler (bunlar, bazıları, kurtarıcı süreçler bile olsalar) endişe yaratmaktadır:[4]

- Çok yakın bir tarihe, belli bir istikrar kazanmış göründüğü tarihe kadar sürekli artan, yüksek boşanma oranı;
- Tek başına, ve genelde insanı korkutacak kadar genç yaştaki, annelerin büyütmekte olduğu çocukların sayısında artış;
- Yakın tarihte belgelenen çocuklara cinsel tacizde ve terkedilen çocuk olaylarındaki artış;
- Tek başına yaşayan (nüfus sayımlarında "tek kişilik hane" olarak geçen) insanların sayısında artış;
- Sendikalara, eski ve yerleşik kiliselere (evangelist kiliseler ve hizipler değil), yardım kuruluşları, öğrenci-veli örgütleri ve yöresel kulüplere üye olanların sayısındaki düşüş;
- Oy oranları ve partilere bağlılıkta (belki en çarpıcı olarak yerel seçimlerde kendini gösteren) uzun dönemli düşüş;
- Yöresel dayanışma ruhunu zayıflatan yüksek oranlı coğrafi hareketlilik;
- Yükselen rasgele şiddet dalgası.

Genç nüfus ve göçmen grupların işsizlik oranındaki artış ve yarı işsizliğin belirgin bir biçimde kalıcı hale gelmesi bütün bu sü-

4. Aşağıdaki listedeki enformasyonun çoğu ABD Nüfus Bürosu, *Statistical Abstract of United States: 1994*, 114. bas. (Washington D.C., 1994)'den alınmadır; bak., ayrıca, Andrew Hacker'in faydalı kitabı *U/S: A Statistical Portrait of the American People* (New York: Viking, 1993).

reçleri şiddetlendirmekte ve etkilerini kat be kat artırmaktadır. İşsizlik aile bağlarını kemirir, insanları sendikalardan ve çıkar gruplarından koparır, cemaat kaynaklarını kurutur, siyasi yabancılaşma ve uzaklaşmaya neden olur ve suça teşvik eder. Aylaklık ile şeytan hakkındaki eski deyiş ille de doğru değildir ancak aylaklık ne zaman kişinin özgürce seçmediği bir koşul olursa o deyiş o zaman doğrudur.

Ben genelde bu süreçlerin, teraziye vurulduğunda, çokkültürcü kakofoniden çok daha fazla kaygı verici olduğunu düşünüyorum; çünkü her şey bir yana, demokratik bir toplumda ortak eylem, geri durma ve inzivaya çekilmekten; yaygara, süklüm püklüm oturmaktan ve (onaylamadıklarımız bile) paylaşılan amaçlar özel ilgisizlikten daha iyidir. Dahası, bu dağınık bireylerin, demokrasilerin elden geldiğince sakınması gereken aşırı sağ, ultra-milliyetçilik, köktencilik ya da yabancı düşmanı hareketler için hazır lokma oldukları belki de doğrudur. Bugün, çokkültürcülüğün bizatihi bu tür hareketlerin ürünü olduğunu iddia eden yazarlar vardır: Bu yazarların gözünde Amerikan toplumu yalnızca çözülmenin değil aynı zamanda "Bosna" iç savaşının eşiğinde durmaktadır.[5] Aslında, şimdiye kadar, gözümüzü yalnızca bariz şovenist ve ırkçı politikalar korkutmuştur ama artık çok daha fazla insan, aşırı sağ politik gruplara değil tuhaf dinsel tarikatlara bulaşmaktadır (bazen bunlar örtüşürler). Gene de, hâlâ grup çoğulculuğunu, dağılmış bireylerin çoğulculuğunu kurtarmaya güvenle çağırabilecek bir noktadayız.

İnsanlar ortak bir hayata katıldığında; öteki insanlara karşı ve onlar için sorumluluk hissettiklerinde, daha güçlü, daha güvenli ve daha maharetli olur. Kuşkusuz, bu ilişki her ortak hayat için geçerli değildir; önerdiğim garip dinsel tarikatler değildir -yine de, yurttaşlık ve bireysel haklara ilişkin fikirlerimizin çizdiği sınırlar çerçevesinde, bu tarikatlere de hoşgörü gösterilmelidir.

5. Bu Arthur M. Schlesinger'ın *Jr.'s The Disuniting of America*'sındaki (New York: Norton, 1992) argümanın abartılı bir halidir ancak bu abartılar -radyo ve televizyonda, gazete başlıklarında ve sütunlarda, dergilerde vb.- yayımlanması ardından yapılan şeyler değildir.

Belki, böylesi gruplardan geçip, sonra çıkmayı başaran insanlar bu deneyimle güçlenmiş olarak, daha makul bir ortaklık ister hale gelirler. Çünkü bireyler ancak örgütlü eylem bağlamında müzakere etmeyi, fikir yürütmeyi, karar vermeyi ve sorumluluk almayı öğrenirler. Bu, ilk defa Protestan cemaatler ve gizli tarikatler için savunulan, eski bir argümandır; bu cemaat ve tarikatler, söylenildiğine göre, yarattıkları yoğun ve dışlayıcı bağlılığa ve inanmayanların selameti hakkında yarattıkları kuşkulara rağmen, ondokuzuncu yüzyıl Büyük Britanya'sında demokrasi okulları olmuştur.[6] Bireyler aslında cemaat üyeliği sayesinde selamete ermiş -yalnızlıktan, yalıtlanmaktan, aşağılık duygusundan, eylemsizlikten, acizlikten ve bir tür ahlâki boşluktan kurtulmuş- ve faydalı yurttaşlar haline gelmiştir. Britanya'nın yine bu işe yarar yurttaşların güçlü bireyciliği sayesinde Protestan baskıdan kurtulduğu da aynı şekilde doğrudur kuşkusuz: yaradıkları işlerden önemli bir parçayı bu oluşturuyordu.

Ancak hiçbir hoşgörü rejimi tek başına böylesi "güçlü" bireylere dayandırılamaz çünkü bu bireyler grup hayatının ürünleridir ve kendi güçlerini mümkün kılan bağlantıları kendiliklerinden yeniden üretmeyeceklerdir. Bu yüzden, bizim örgütlü birlik bağlarını, bu bağlar herkesi herkese değil de, bazılarımızı bazı insanlara bağlıyor bile olsa, korumamız ve ilerletmemiz gerekir. Bunu yapmanın birçok yolu vardır. Her şeyden önce iş alanları yaratan ve meslek hayatında sendikalaşmayı finanse eden ve destekleyen hükümet politikaları bu yollardan biridir. Çünkü işsizlik belki de en tehlikeli çözülme biçimidir ve sendikalar yalnızca demokratik politikaların eğitim alanı değil aynı zamanda ekonomideki "denge gücü"nün ve yerel dayanışma ile karşılıklı yardımlaşmanın araçlarıdır.[7] Bir o

6. A. D. Lindsay, *The Modern Democratic State*, c. 1 (ikinci cildi çıkmadı) (Londra: Oxford University Press, 1943), 5. b.

7. Bak., John Kenneth Galbraith, *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* (Boston: Houghton Mifflin, 1952) ve Richard B. Freeman ve

kadar önemli olan başka bir yol da -yalnızca geleneksel biçimleriyle değil geleneksel olmayan çeşitleriyle de (istikrarlı ilişkiler ve destek ağları üreten her çeşit)- aile hayatını güçlendirme programlarıdır.

Ama ben yeniden kültürel birlikler üzerinde durmak istiyorum; çünkü bugün en büyük tehdidi oluşturduğu düşünülen birlikler bu birliklerdir. Bana kalırsa ortak hayatı tehdit eden bu birliklerin güçlü olmaları değil, tam tersine zayıf olmalarıdır. Çağdaş Amerika'da sendikaların düşüşe geçmesinin bir nedeni ayrıksı bir işçi sınıfı kültürünün -ya da, daha doğrusu, ondokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başında emekçi radikalizmini mümkün kılan (İrlandalı, İtalyan, Slav, İskandinav vb.) bir dizi işçi sınıfı kültürlerinin- neredeyse ortadan kaybolmasıdır. İnsanlar, eğer uzun bir zaman süresince birlikte çalışacaklarsa, dil ve hafıza ile, ortak kıvanç ve tasa ritüelleri ile, ortak pratikler ile, hatta ortak oyunlar ve şarkılar ile örülen bağlara ihtiyaç duyarlar. Sivil din bir bütün olarak yurttaşlara bu bağların bazılarını sağlar ancak bir göçmen toplumunun canlılığı ve disiplini, yapısını oluşturan grupların sağladığı daha yoğun ilişkilere bağlıdır. Dolayısıyla, daha az değil, daha çok kültürel birliklere ve daha geniş sorumluluk alanı olan daha güçlü ve dayanışmacı örgütlere ihtiyacımız var.

Bu türden örgütlenmeler göçmen toplumlarında hoşgörü konuları arasında değildir ancak hükümet politikasının konuları arasına -ya da daha iyisi, amaçları- arasına konabilirler. Örneğin, dinsel cemaatlere kendi hastane, huzur evi, okul, kreş ve aile hizmet kurumlarını işletmelerine imkan veren -vergi muafiyetleri, uygun mali yardım, destek ve yasal yetkileri içeren- mevcut federal program demetlerini düşünün. İşte size ademimerkezi (ve hala eksikleri olan) bir Amerikan refah devleti içindeki refah toplulukları. Vergi geliri, sivil toplum içinde eşzamanlı olarak ortaya çıkan karşılıklı yardım ve kültürel ye-

---

James L. Medoff, *What Do Unions Do?* (New York: Basic Books, 1984).

niden üretim yapılarını pekiştirecek bir biçimde; yardım işlerinde kullanılmaktadır. Ancak bu yapıların büyük oranda genişletilmeleri gerekir çünkü şimdiki halde yardımın kapsamı son derece eşitsizdir. Ve daha çok grup; dinsel gruplar kadar ırksal ve etnik gruplar da (ve sendikalar, kooperatifler ve şirketler neden olmasın ki?), refah yardımından pay almalıdır.

Yerel cemaatlerde doğrudan eyleme girişen yurttaşları desteklemek üzere hükümetin dolaylı olarak harekete geçmesini sağlayan başka programlar bulmaya da ihtiyacımız var: Bunlar arasında, öğretmenler ve veliler tarafından işletilen "özel izinli okullar", kamu konutlarının özyönetimi ve kooperatif olarak satın alınması, fabrika ve şirketlerde işçi mülkiyeti ve denetimi deneyleri, yerel inşaat, temizlik, suç önleme girişimleri, cemaat temelli müzeler, gençlik merkezleri, radyo istasyonları ve spor kulüpleri sayılabilir. Bu gibi programlar dar cemaatler yaratacak ya da teşvik edecektir ve ayrıca bu programlar devlet bütçesi üzerine çatışmalara ve siyasi alan ile kurumsal işlevleri denetlemek için yerel mücadelelere neden olacaktır. Dediğim gibi, hoşgörü bir ahenk formülü değildir: Hoşgörü daha önce bastırılan ya da görünmeyen grupları meşrulaştırır ve böylelikle onlara eldeki mevcut kaynaklar için yarışma imkanı verir. Ancak bu grupların varolması, hem de çok sayıda varolması, aynı zamanda siyasi alanları genişletecek ve kurumsal işlevlerin, dolayısıyla, bireysel katılım fırsatlarının sayısını arttıracak; ufkunu genişletecektir. Grupların dar görüşlülüğüne ve hoşgörüsüzlüğüne karşı en iyi çare, etkililiğinin arttığı bilincine ulaşan bireylerin bu gruplara katılmasıdır.

Angaje insanlar daha angaje hale gelirler; hem yerel hem de ulus çapında çok sayıda farklı örgütlenme içinde etkin olurlar. Siyaset bilimcileri ile sosyologların ortak bulgularından biridir[8] (çok da şaşırtıcı: bu insanlar zamanı nereden bulurlar?), ilgili ol-

8. Gabriel A. Almond ve Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963), özellikle 10. b.

manın, çoğulcu bir toplumda ırkçı ya da şoven siyasi bağlılık ve ideolojileri neden baltaladığını açıklamakta yardımcı olur. Aynı insanlar sendika toplantılarında, yöresel projelerde, politik tartışmalarda, kilise komitelerinde ve -hiç şaşmaz- seçim günü sandık başında boy gösterirler. Çoğu, inandıkları konularda açık ve net fikir sahibi, becerili, kendinden emin ve oldukça kararlıdırlar. Sorumluluk, tutku ve işgüzarlıklığın gizemli bir bileşimi onları bir gösteriden bir gösteriye çeker. Herkes (kendileri demek istiyorum) onlar gibisinin çok az olduğundan yakınır. Örgüt sayısındaki bir artış yalnızca yetkin insanların daha çok dağılmalarına neden olduğundan, bu kişilerin az sayıda oluşu sosyal hayatın bir kaçınılmazlığı değil midir? Talep yanlısı ekonomistlerin bu "insani sermaye" hakkında anlatacak daha iyi bir hikayelerinin olduğundan kuşkuluyum: Yetkin insanlara talebi arttırın, ortaya hemen yeni insanlar çıkar. Ortak eylem imkanlarını arttırın, bu imkanları ele geçirmek üzere eylemciler ortaya çıkacaktır. Bunların bazıları, kuşkusuz, kendi gruplarının ilerlemesi ötesinde bir şeyle ilgilenmeyen, dar kafalı ve bağnaz olacaktır ancak sayıları arttıkça ve etkinlikleri çeşitlendikçe dar kafalılığın ve bağnazlığın üstünlük sağlama şansı azalacaktır.

Belli türden çatlak sesler ileride birgün belki *ilk dönem* çokkültürcülük diyeceğimiz şeyin özelliğidir; bu özellikle, ekonomik yoksulluğun azınlık statüsü ile el ele gittiği -sınıfın, ırk ve kültürün tamamının değilse bile büyük kısmının, bir işlevi olduğu-, en yeni ve en zayıf, en yoksul ve en az örgütlü gruplar arasında belirgindir. Bu çatlak sesler, hoşgörü rejimimizin vaat ettiği (ve, kısmen, verdiği) sosyal eşitliğin ekonomik eşitsizlik tarafından sürekli baltalandığı tarihsel bir dönemin ürünüdür.

Kaynak toplama ve gerçek somut faydalarını üyelerine dağıtma kapasitesine sahip güçlü örgütler aşamalı bir biçimde bu grupları karşılıklı hoşgörü göstermeye ve demokratik bakımdan kucaklayıcı bir politika uygulamaya sevkedecektir. Kuşkusuz, üyelerle yurttaşlar, tikel çıkarlarla ortak çıkarlar arasında bir ge-

rilim vardır ancak aralarında gerçek bir devamlılık da vardır. Ortak çıkarları her şeyin üzerinde gören yurttaşlar gökten zembille inmemiştir. Bu yurttaşlar bir bütün olarak ülkeden; her şeyden önce bizatihi hoşgörü rejiminden, ondan sonra da daha geniş rejim politikasından çıkarı olduğunu düşünen grupların üyeleridir. Ve bu yüzden ulusal karar alma süreçlerine katılmak isterler.

Daha önceleri, etnik ve sınıf çatışması sürecinde olduğu gibi gruplar güçlendiğinde, merkez çevreyi denetimine alır ve onu bir siyasi yapıya dönüştürür. Böylelikle, sendika militanları, örneğin grev gözcüsü olarak işe başlar, grev komitesine girer ve ardından yerel yönetime, nihayet şehir meclisine ilerler. Ya da dinsel ve etnik eylemciler kendi cemaatlerinin çıkarlarını savunarak başlar ve "dengeli" adaylar listesine girme mücadelesi vererek ve ortak iyi hakkında (en azından) konuşarak, politik koalisyonlara varır. Grubun iç tutarlılığı üyelerini dinçleştirir ve en sıkı üyelerin tutkusu ve hareketliliği grubu özgürleştirir.

Bu üyelerin bazıları gruplarından kaçarak ötekilere katılacak, ya da karmaşık kültürler arası bir hayat sürecekler; dağılmanın ve tümleşmenin imkanlarını ele geçireceklerdir. Kendi maddi ya da manevi çıkarları peşinden giderek, tam anlamıyla özgür bireyler olarak davranacaktır. Ancak eğer grubun gücünü oluşturan bir arkaplana karşı tavır alırlarsa, aynı zamanda kültürel yenileşme ve karşılıklı öğrenmenin de failleri olacaktır. Postmodern serüvenciler, grup üyeleri ve yurttaşlarla ilişkiyi kesmeyip yerine geçmeyip onlarla yan yana yaşadığında, kendilerini hep kendisiyle meşgul, hep kendine konuşur halde bulmanın tersine ilginç söyleşilerin tarafları olacaktır.

Bu tür konuşmalar her yerde yapılmalıdır; ama özellikle de en azından belli başlı göç merkezlerinde tarihsel bakımdan bütünleştirici bir örgütlenme tarzı olarak öne çıkan devlet okullarında (ve devlete ait ya da özel kolej ve üniversitelerde) yapılmalıdır. Devlet okulları farklı dinlere ve etnik cemaatlere bağlı ana-babaların çocuklarını -aynı zamanda böylesi bağ-

lılıklardan kaçmış ya da kaçma sürecini yaşayan ana-babaların çocuklarını da- bir araya getirir. Cemaatler ve cemaatlerden kaçmış üyeler karşısında tarafsız olma iddiası taşıyan bu okullar, kendine özgü (İngiliz Protestan) orijinlerini özellikle belirtmekten kendini pek alıkoyamayan hoşgörü rejimimizin tarihine ve felsefesine ilişkin sempatik bir yaklaşım sağlamalıdır. Bu okullar Amerikan sivil dinini öğretmeli ve Amerikan yurttaşları yetiştirmeyi amaçlamalıdır. Ancak böylelikle, bu türden bir yurttaşlığın bilinmediği kültürel cemaatlere meydan okunabilecektir.

Devlet okulları bundan fazlasını yapmalı mıdır? Çocukların böylesi cemaatlerden kaçmalarına ve kendi kültürel dünyalarını arşınlamalarına yardım etmeli midir? Daha çok sayıda serüvenci yetiştirmeyi mi amaçlamalıdır? Kuşkusuz, demokratik eğitimi eleştirel düşüncenin öğretilmesi olarak tahayyül etmek hoştur; böylece öğrenciler tüm yerleşik inanç sistemleri ve kültürel pratiklerin değerlendirilmesinde bağımsız, tercihen kuşkucu, bir tutum takınabilecektir: Çünkü, en iyi yurttaşlar eleştirmenler değil midir?[9] Belki, öyledir; her ne olursa olsun, bizim daha çok eleştirmene ihtiyacımız var. İlle de, en hoşgörülü yurttaşlar olmayabilirler; emsallerinin dar kafalı bağlılıklarına katlanamaz ya da umursamazlıkla kabullenebilirler. Demokrasilerin hoşgörü erdemine sahip eleştirmenlere ihtiyacı vardır; bu kendi bağlılıkları da olan ve birlikte yaşamaya belli bir değer veren eleştirmenler demektir. Okullar, kültürlerin çoğulluğunu tanıyarak ve farklı gruplar hakkında (eleştirel bile olmaksızın; çünkü farklılık deneyimi eleştirel fikir alışverişini zaten teşvik edecektir) bir şeyler öğreterek bu son ihtiyacın karşılanmasına yardımcı olabilir. Zira, devlet sisteminin, birincisiyle tamamen bağdaşan, ikinci bir amacı daha olacaktır: Melez yurttaşlar, bir yandan farklılıkları değerlendirip yeniden üretirken (ve yeniden düşünür, gözden geçirirken) aynı zamanda kendi farklı cemaatleri içinde hoşgörüyü savunacak insanlar yetiştirmek.

9. Bak., Gutmann, *Democratic Education*'daki argüman.

Meşhur Pollyanna gibi davranacak değilim. Bu sonuçlara şans eseri varılmayacak; belki de hiç ulaşılmayacak. Her şey artık daha zor: Aile, sınıf ve cemaat bir zamanlar olduğundan daha az bağlayıcı; yönetimler ve yardım kuruluşları daha az kaynağa sahip; sokağın suç ve uyuşturucu dünyası giderek daha tehlikeli hale geliyor; ve tek tek insanlar daha başıboş sürükleniyor. Her şeye rağmen, sıcak karşılamamız gereken başka bir güçlük daha vardır. Geçmişte, örgütlü gruplar yalnızca öteki grupları (ve kendi üyelerinin en zayıflarını) arkada bırakarak Amerikan toplumunun ana akışının içine girmeyi başarmıştır. Ve geride bırakılan insanlar genelde kaderlerine razı olmuş ya da en azından bu konuda fazla gürültü koparmamışlardır. Bugün ise, daha önce savunduğum gibi, katlanma düzeyi oldukça düşüktür ve, eğer daha sonra koparılan yaygaranın çoğu tutarsız ve nafile olsa bile, bizlere kendi başarılarımızdan daha önemli bir sosyal gündemin olduğunu hatırlatmaya yarar. Bir ideoloji olarak çokkültürcülük daha büyük sosyal ve ekonomik eşitlik amaçlayan bir programdır. Belli bir bileşim içinde, hem grup farklılıkları savunulup hem de sınıf farklılıklarına karşı mücadele edilmezse, göçmen, çoğulcu, modern ve postmodern bir toplumda hiçbir hoşgörü rejimi uzun süre yaşayamaz.

Eğer ortak bir çıkara hizmet edecek şekilde, cemaatin ve bireyselliğin karşılıklı güçlenmesini istiyorsak, onları etkili kılmak için siyasi tavır almak zorundayız. İkisi de, ancak devlet tarafından sağlanabilecek belli bir arkaplan ya da çerçeve oluşturan koşulları gerektirir. Grup hayatı, doğru düzgün grupları harekete geçirecek, örgütleyecek ve hatta gerekirse destekleyecek bir siyasi strateji olmaksızın, insanları dağılmaktan ve edilgenlikten kurtarmayacaktır. Ve dünyada önlerine açılan imkanlar -iş, mevki ve sorumluluklar- olmaksızın, sağlıklı düşünen bireyler yerlerinden kımıldamayacak ve tutkularını genişletmeyecektir. Kültürün ve benliğin merkezkaç güçleri, ancak tasarlanmışsa, birbirini düzeltecektir. Bu ikisinin bir dengesini bulmak zorunludur. Yani, biz hiçbir zaman çokkültürcülüğün ya da bireyciliğin ısrarlı savunucuları olamayız;

hiçbir zaman tek başına cemaatçi ya da liberal, modernist ya da postmodernist olamayız, tersine dengeye göre kah biri kah öteki olabiliriz. Bana öyle geliyor ki, dengeye -bu çerçeveyi destekleyen, zorunlu devlet eylemi biçimlerini savunan ve böylelikle modern hoşgörü rejimlerini canlı tutan siyasi inanışa- verilecek en iyi isim sosyal demokrasidir. Eğer çokkültürcülük bugün umuttan çok sorun getiriyorsa, bunun nedeni kısmen sosyal demokrasinin (ABD'de, sol liberalizmin) zayıflığıdır. Ancak bu başka, uzun bir hikayedir.

Dizin

1 Mayıs 98

A
ABD 46, 48, 83
ABD çokkültürcülüğü 110
ABD liberalizmi 90
Aboriginaller 47, 60, 61, 63
Amerikanlaştırma 101
Amishler 80, 84
antidemokrasi 24
arada kalma 71
asimetrik federalizm 62
Avrupa Topluluğu 64
azınlık kültürü 41
azınlıklar 42

B
barış 25
Belçika 38
birey 118
bireysel haklar 23
BM 45
Bosna 38
boyun eğme 69

C-Ç
cemaatler 32, 122
cumhuriyetçiler 56
çokkültürcülük 32, 91, 105
çokkültürlülük 25, 26
çokuluslu imparatorluklar 29

D
devlet 128
devlet desteği 50
dil 42
din 83
dinsel azınlıklar 43
diplomasi 36

E-F
egzantriklik 24
eğitim 88
Fransa 54
Fransız cumhuriyetçiliği 90

G
geçiş 108
göçmen toplumlar 46
göçmenler 47
grup farklılığı 111
grup hayatı 128
güç 68

H
Hasidim 80, 84
Hindistan 76, 77
Hofstadter, R. 114
homojenlik 40, 111
hoşgörü ötesi 72
hoşgörülemezlik 37
hoşgörünün resmiyeti 36
hoşgörüsüze hoşgörü 96

İ-J

imparatorluk özerkliği 31
İskenderiye 32
İsrail 57
İsviçre 38
Javalı Çinliler 73
Jay, J. 111

K

Kanada 46, 60
Kıbrıs 38
köktencilik 105
Kristeva, J. 106
kültürel birlikler 123
kültürel mimlenmişlik 74
kürtaj 82

L

liberal toplum 25
Lübnan 38, 39, 40
Lübnanlı Şiiler 73

M

melezlik 49
modern projeler 100
modernlik 109
Mormonlar 77

O-Ö

Osmanlı millet sistemi 33
otokrasi 31
oyunbozuculuk 24
ötekine merak 26
ötekinin hakkı 26
özerklik 25, 34
özgürlük 118

P

Philo 33
postmodern hoşgörü 28
postmodernlik 104, 106, 108
Protestanlar 84

Q-R

Quebecliler 61
resmi hoşgörü 30
Robespierre 93
Rousseau, J. J. 55, 92
Rusçuk 32

S

Sartre, J. P. 55
saygı 68
sendikalar 122
sınıfsal eşitsizlik 72
sivil din 92
Siyahlar 112
siyasi hoşgörü 24
sosyal demokrasi 129
Suttee 77
sünnet 78, 79

T

taviz 80
Taylor, C. 62
tehlikelilik 39
temkinlilik 24
toplumlararası birlikler 37
toplumsal cinsiyet 76

U-Ü

Ugandalı Hintliler 73
ulus devletler 40
ulusal azınlıklar 44
uluslararası toplum 35
umursamazlık 26
üye 125, 126

Y

Yahudiler 112
Yerliler 112
yurttaş 125, 126